

By Captain James Frost.

EDINBURG A KALTON HILLRŐL.

ÚTI LEVELEK
SKÓCIÁBÓL

ÍRTA

FELMÉRI LAJOS.

SÁROSPATAK.
ASZERZŐ SAJÁTJA.
1870.

Sárospatak. Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.

AJÁNLVÁ
SZELESTEY LÁSZLÓ
BARÁTOMNAK.

Az angol nemzet és egyetemei.

I.

Edinburgh, 1867. ápril.

Kedves barátom! Nem nagy ideje, hogy a türelem iskolájában (Gräfenbergben) együtt gyakoroltub magunkat a tűrés nemes erényében. A napi iskolázást csak a jövő édes reménye könnyítette. Nem csudálom, hogy türelmetlenül vártad sokáig nélkülözött szabadságod és s z a b a d u l á s o d örömnapiját, mert én alig néhány hét múlva, már ujjaimon számígtattam a hetet, meg a napot, mikor külföldi utamat megkezdhetem. Midőn a szigorú, de kedves emlékü g i m n á z i u m o t abszolváltam, megígértem neked, hogy útitapasztalataimnak egy részéről alkalmileg tudósítani foglak. Íme teljesítem ígéreteimet, s bár tudom, hogy az utazás nem olvasva, hanem utazva élvezetes, még pedig szép tavaszi reggelen, vagy nyári alkonyaton g y a l o g: így is megkísértem neked némileg élvezetessé tenni, legalább a leírást. E célból pár tájképet is mellékeltem, hogy ha majd a sok helytt száraz vázlat olvasását megunván, édes szendergésbe merülsz, legalább álmodban bejárhasd a képen látott helyeket.

A decemberi tengeri út Hamburgtól Grimsbyig nagyon megviselt. Hiába! első tengeri utam volt, s a mellett a téli viharos idő miatt, a rendes időnél sokkal tovább tartott. Minthogy én minden idegen fajtaival csak akkor állok ez idő szerint szóba, ha igen nagy kedvem van, megbocsátasz ha ezúttal a haragos német tengeréről egy szót sem szólok. Úti naplóm is mélyen hallgat ez útról; nem is volt szükség leírni, úgy is elég élénken fogok mindig ráemlékezni. Aztán kinek volna kedve tengeri betegség alkalmával bárminő foglalkozáshoz. Jól emlékezem, milyen egykedvűen hevertem át a napot, semmivel, még a dühöngő tengeri viharral sem törődve; sőt ha valaki szememláttára főbe löni készült volna, még annyit is resteltem vala védelmemre megtenni, hogy vállat vonítsak. Különös egy állapot! Azután többször voltam tengeren, rosszúl is éreztem magamat, de a tengeri bajnál az első kiadás a legkegyetlenebb. Mikor a három napi utazás után Grimsbybe (Hull közelében) partra szálltunk, lábaim sehogy sem akarták hinni, hogy nem hajón vagyok. Most is érezték a hajó hintázását, s az egyensúly fentartása végett oly furcsa lépésekre voltak hajlandók, minőket a mámoros fejűek szoktak produkálni, azonban kiadtam nekik a parancsolatot, hogy vége legyen minden gimnasztikai mozdulatoknak. – Szép holdvilágos este volt, mikor az angol földet először megpillantottam. Pakkomat a vámháznál (custom-house) megvizsgálták, hogy nincs-e benne valami tiltott árucikk (pl.

dohány), s miután a hajón megvacsoráltam volt, folytathattam bátran utamat a gőzkocsin. Éjjel volt, az elmélkedés ideje. A hajón már megismerkedtem pár angollal, s így ennyiből is össze lehetett hasonlítanom az angolokat más nemzetekkel. Akkor még csak sejtettem azt, mi később sok tekintetben valósult, akkor még az angolt csak hideg, közönyös természetűnek ismertem, szembetéve a francia jellemmel, mely engesztel, vonz, melegít. Itt dicsőségről, pályabérről, dicsvágyról esztendő alatt is alig hallasz beszédet; de a földművelés, ipar, kereskedés, köszén és kötelességről minden órában, minden percben. Nelson a mily egyszerűen, oly igazán távirathatta egykor haza, hogy Anglia minden polgárától elvárja kötelessége teljesítését

Az angol nem akar mindenütt feltűnni, mindenütt parancsolni, mint a francia; de engedelmeskedni sem; ő király akar lenni a maga házában, saját hazájában. És e nép valóban királyi nemzet; uralkodója népies király.

Az angol szereti a pénzt, a birtokot, aranyat; de mindenekfölött szereti a szabadságot. A vagyon itt oly tekintély, hogy szegénynek lenni szégyen, s a legnagyobb szitok, ha azt mondják valakinek, hogy koldus. Mindenki szerezzen magának annyit, mennyiből tisztességesen megélhet. A kristálypalotától is megkívánják, hogy magát kifizesse, s ha hasznot nem hajt, feléje sem néznek. Az angol ha fizetni nem tud, nem vásárol, mint tesznek másutt jobb esztendő,

bő termés reményében. Lord Burleigh azt írta volt fiának: soha se szánj jövedelmed két harmadánál többet az élet közköltségeire, az utolsó harmadot bizonyosan igénybe veszik a rendkívüli kiadások. Itt a vagyonteremtés vágya sok tehetséget fejt ki. A lord mayor a gyapjas zsákra ül; az egész ország mintegy gyárvilággá, minden ház géppé alakul, vagy mint szokták mondani, a pókot is szeretnék betanítani, hogy selyem szövetet szőjjön pókháló helyett. Az is közmondásos dolog, hogy az angol csak annyit eszik s iszik mint mások; de három annyit dolgozik, mint bármely európai nemzet. A gőzkéménnyel és mozdonyokkal megötszörözik, hogy ne mondjam megtízszerezik földjüket, erejüket, vagyonukat. Húsz év előtt mondotta volt Russel lord, hogy nemzete négy esztendő alatt háromezer milliót fektetett vasútakba. Londonnak annyi vagyona van, hogy az egész nemzet évekig élélhetne belőle összedugott kézzel.

A németről mondják, hogy a hol csak száraz fold van, mindenhová eljut; az angolról el lehet mondani, a hol tenger van, ott angol is van. S csudálatos, míg a német saját nemzetiségét az új hazában régi kabátjával együtt eldobja; az angol mindvégig hű marad magához, nemzeti jelleméhez. Swedenborg, ki sokáig élt angol földön, azt mondja róluk, hogy az idegeneket úgy nézik, mint mikor valaki egy palota tetejéről távcsövön nézi a városon kívül járkálókat. Egy velencei születésű utazó ezelőtt öt századdal mondotta volt, a mi ma is áll, hogy az

angol nagyon szereti magát és minden hozzátartozóit. Azt hiszik, hogy nem létezik más nemzet, csak ők, s nincs más világ, csak Angolország. (A magyar is ezt az elvet vallja, mikor az extra Hungariam-ot emlegeti). Ha valakit vagy valamit megakar dicsérni, azt mondja „mintha csak angol volna.” A francia az angolnak ellentéte, mondja továbbá ugyanazon utazó, s én úgy hiszem, hogy minden amerikai, európai vagy ázsiai angol, titokban nagyon örvend, hogy nem franciának született. Coleridgeről mondják, hogy egy nyilvános felolvasás végén hálát adott istennek, hogy egész életében nem kellett egyetlenegy francia mondatot is kimondania.

Az angol igen szeret más népeket magába olvasztani; de ő maga be nem olvad, s e tekintetben szívóssága jóval nagyobb a magyarénál is. Egyébiránt itthon, hazája keblén nemcsak udvarias, de nyájas, kedélyes és vendégszerető, s senkitől meg nem kívánja, hogy előtte térdet, fejet hajtson. Keveset beszél, sokat tesz, s tetteért köszönetet nem vár. Inkább szeret nem tetszeni, mint nem igazat mondani. Innen van, hogy többet ad arra, aki neki ellentmond, mint aki minden szavát aláírja. Érintettem, hogy a kötelességet oly nagyon érzi, mint a mérleg a belevetett súlyt. Ez az érzet pótol nála szánalmat, könyörületet, áldozatkészséget. Valakin tehát segíthem könyörületből, hanem kötelességérzetből. Jótékony célokra évenként, vagy időnként bizonyos összeget ad, melyet adónak tekint. Igen szép ez a köte-

lességszerű adózás, de úgy tartom, az igazi áldozás a felebaráti szeretetben áll, s ezt a pénz ki nem pótolhatja. Sokszor a szegénynek jobban esik egy helyén mondott vigasztaló szó, mint egy hidegen oda dobott pénz darab; sőt az eljárás könnyeket is fakaszthat szeméből. A szenvedő lélekkel (s pedig hány van ilyen a szűkölködők között!) csak résztvevő lélek beszélhet; a vérző szívvel nem a hideg érc hangja, hanem a könnyörületes szív szava rokon-szenvez. . . .

Most veszem észre, hogy a milyen messze repülnek gondolataim, oly mérvben haladok a Themse-völgy felé. A Themse Nagy-Britannia főfolyója, nem hosszú futásáért, hanem mert minden nemzet hajóját vállára veszi, és Londont a világkereskedelem központjává teszi. Neve fölött sokat vitáztak a tudósok, s még ma sincsenek vele tisztában. Latin neve *T h a m i s i s* arra adott alkalmat többeknek, hogy mind magát a folyót, mind nevét, két kis folyónak, a Thames és Ouse (Isis)-nek egyesüléséből származtassák, mint szintén a szent-földön a Jor és Dan habjai egyesülten képezik a Jordánt. Némely írók azt mondják, hogy van Malmesbury mellett egy kis forrás: ott ered a Themse (Head of the Thames); mások állítják, hogy a Swindon és High worth szomszédjában elfolyó kis pataknek van joga e kitüntetésre; ismét mások azt hiszik, hogy a Gloucester grófságban eredő Churn folyócska az eredeti folyó. Egyszóval úgy vannak vele az angolok, mint a régiek

voltak Homer születéshelyével. Az efféle névvitáknál Shakspere Júliája jut eszembe, ki mikor elgondolkodik, hogy szívének imádotját Montagenak hívják, így kiált föl: „mi van egy névben? az, a mit rózsának nevezünk, akármely más néven is oly kedves szagú volna.” Legvalószínűbben Gloucester grófságban ered a büszke folyó, és folytonos kígyózások közt kelet felé haladva, éri el a halmon fekvő Cricklade városkát. A hagyomány szerint már 632, Krisztus előtt főiskolát alapítottak volna itt a brittek, melyet később Oxfordba tettek át. A mi több, még a város nevét is *g r a e c o i a d e* (tudós szóalkotás!) szóból akarják sokan magyarázni, mint ha t. i. ott kiválóan görög nyelvet tanítottak volna. Lesz alkalmam még valamelyik későbbi levelemben efféle müthikus szószármaztatással szolgálni, mit angolok és skótok egyiránt szeretnek. Most jérünk odább a Themse mentén.

Ha a hírneves folyó kígyózását követve, kelet felé tartunk, az említett városkától alig pár órányira, gyönyörű rétek és mezőkön át a híres egyetemi városhoz, Oxfordhoz érünk. E város nem sokkal nagyobb, mint a kisebb egyetemi német városok; kerülete nem több három angol mértföldnél; lakossága a harminc ezerét megközelíti. Utcái többnyire tágasak; boltjai között, kivált a High Streeten (főutca) akad egy-két kitünőbb; de általában épületei az ódontság bélyegét hordozzák magukon. Meglehet, hogy az ó-régi kollégiumi épületek tesznek olyas benyomást az emberre;

de annyi tény, hogy az utas valamely kivénült olaszországi városban képzei magát. Szóval Oxford vén, még Angolországban is, és konservatív.

A város alapításának ideje a mondák korára esik. Krisztus előtt 1009-ben alapította volna Memphrie, Britannia királya, s ezért elsőben C a e r - M e m p h r i e (M. városának) hívták. A hírnevessé vált várost, Claudius alatt rombolták össze a rómaiak a brittek ellen folytatott háborúban; de 170-ben (persze még mindig Krisztus előtt) ismét fölépíttetett. Claudius Ptolemaeus a tiszteletre méltó regére nem figyelve, C a l e v a vulgo O x o n i á n a k említi. Symmachus szerint Voltigera adta vissza (449-ben) régi díszét és méltóságát, a miért az ő nevéől Caer Voltigernek keresztelték. A ζ angolszázok másodízben is romba döntötték a várost; azonban később elnézték fölépülését, s celta népies nevét Ehyd-ychen megváltoztatták, saját nyelvökön Oxnafordnak (ökrök gázlójának) nevezvén.

Alfred király (vele kezdődik a városnak hiteles történelme) és fiai Oxfordot székhelyükké tették, s ott pénzt is verettek. 979-ben ismét nagy csapás érte a kis várost, a dánok fölégették; de nemsokára fölépült ismét, s régi fényét újra visszaszerezte. 1022-ben Canut ide hívta össze az ország nemeseit. 1036-ban (nyúllábú) Haraldot itt koronázták meg; 1067-ben hódító Vilmost dacol Oxford, de elvégre hódolni kénytelen. A következő évben már 1200 lakosa van, s azóta békésen fejlődik, az egyetem útján sok

kiváltságokban részesülvén. Legfőbb kiváltságának tekintette azonban Oxford, ha királyai látogatták meg, kik rendesen huzamos ideig tartózkodtak a kis egyetemi városban, és a parlamentet is oda hívták össze. I. Károly a polgárháború alatt, oda tette udvarát, s a royalisták hadi operációinak központjává Oxford és a szomszéd grófságok lettek. Közelében legnevezetesebb csata volt a Chalgravei (Watlington mellett), hol Hampden János a nagy hazafi, életét veszté. Oxford egyszersmind püspöki székhely. A mostani püspök a mindinkább terjedő ritualismusnak nagy barátja. Pár hó előtt olvastam egyik angol lapból, hogy az Oxfordiak mintegy ezerötszáz aláírással feliratot intéztek ő lorbishopágához, melyben fölkérik, hogy igyekezzenek a ritualismusnak ne utat törni, hanem gátat vetni. Végül pedig kijelentik, hogy ők a püspöknek egyházi irányával nincsenek teljességgel megelégedve, s ha ezután is behunyt szemmel nézi a megyéjében előforduló egyházi visszaéléseket, készek lesznek más hitvallásra térni. Mi hatással volt ez ő lordságára? nem tudom; de annyi, tény, hogy a ritualismus terjedése nem egy helyen lett nagy aggodalom és heves vita tárgya.

A püspöktől jerünk a templomba, de kérdés ám melyikbe, mert annyi e kis városban a templom, hogy az ember méltó megütközéssel kérdezi: vajjon jut-e mindenikbe hallgató, kivált az egyetemi szünidők alatt?

Oxfordban 23, olvasd huszonhárom templom vagy

s z e n t e g y h á z van, így mondaná a székely ember. Keveset mondok, ha azt vélem, hogy mindenik templomnak van két papja; hogy pedig gyülekezete mindeniknek van-e? nem tudom; annyi tény, hogy ennyi templom s ennyi pap csupa fényűzés; és József császárnak a felföldi hídról mondott élce mintájára itt is elmondhatnók, hogy vagy kevesebb egyház, vagy nagyobb város!

Igaz, hogy nem olyan téres-tágas templomok ezek, mint nálunk pl. Miskolcon az avasi; de azért mégis templom a templom, s a jó miskolciak tudom megköszönnének egy ekkorát is a külvárosi deszka-templom helyett; az alföldi népes gyülekezetek pedig biztonnal nagy hálával vennék, ha valahogy, kivált a sátoros ünnepek alkalmával, az oxfordi püspök egy pár egyházat nekik papostól együtt kikölcsönözne. S hát a prédikáció? kérdezed talán, hát ... hát prédikálna angolul az angol pap, mindegy lenne az, csak úgy a szívére beszéljen a gyülekezetnek, hogy a kevésbé érzékeny hallgatók édes álomba merüljenek; az érzékeny szívű jó öreg asszonyok pedig néhány zsebkendőt telesírjanak, mi tudom megtörténnék, mert az angol pap pathoszteljes előadását, még az észemberei sem nézhetik, vagy hallgathatják végig m e g i n d u l á s nélkül.

II.

Sohasem hittem volna, hogy Oxfordból olyan messze távozzam; pedig igen korán van, mert még a medvéről – az egyetemről nem is szólottam. Oxford és Cambridge Angolországnak két szemefénye, tudományos műhelye. A mily mértékben gyártják Manchesterben a szövetet, Scheffildben az acélát, oly mértékben gyártják Oxfordban a görög és latin nyelvet, vagy a mint az angol mondja: Manchester szőnyeg, Oxford pedig görög gyár. Az angol egyetem legkivált kettőben különbözik a magyar és más külföldi egyetemektől. Elsőben az által, hogy ezekbe rendszeren az 5-6. osztályú középiskola (public school) elvégzése után mennek az ifjak, tehát épen akkor, mikor nálunk a filozófiai tudományokat kezdik hallgatni, a 7-8-ik osztályban. Másik főkülönbség az, hogy a tanulók külön kollégiumokban (college) együtt laknak, mi még magában nem különbözik a mi iskolai rendszerünktől, mert nálunk is pl. Debrecenben, Patakon s erdélyi főiskoláinkban együtt lakik az ifjúság; de az nagyon is elütő, hogy az angol collegekben csak a magán tanítás divatozik; t. i. minden tanárnak van 20-25 tanítványa, kikre felügyel, s kiket egyszersmind a vizsgálatokra előkészít. Nálunk megfordítva van, a 7-8. osztályos tanulóknak már magántanítványai vannak, és ő ad magán órákat, nem neki adnak; egyszerűen úgy tekinti magát

mint a ki önmagát és másokat nevelni van hivatva. A nyilvános előadásokra eljár s tanáraitól független. Az angol kollégiumokban nyilvános előadás igen kevés van, s az is alig érdemel figyelmet; az egész súlyt a magán tanításra és tanulásra fektetik. Minden tanár ad elég dolgot tanítványának, ezért, a nyilvános előadás fölösleges, s csak önkéntes vállalkozók látogatják azt, A collegek egymástól függetlenek s külön igazgatóval (u. n. vice chancellor) alkancellárral bírnak. Az összes kollégiumoknak van egy fő kancellárjuk, aki jelenleg Derby lord.

Oxfordban van 20 kollégium (természetesen mindnyája külön iskola épülettel), és öt u. n. Hall; mindenkinek meg van saját jövedelme, meg vannak alapítványai. A tanulók száma középszámmal 3000, kiknek egy harmada alapítványon tanul. Legrégibb kollégium a Mertons-college, alapított 1264-ben, az University colleget némelyek szerint N. Alfred alapította volna 872-ben, azonban fennállásáról hiteles adatok csak 1280. óta vannak. A többi kellegiumok közt nevezetesebbek: a Balliol-college, Oriel's college; Corpus Christi college (1525-ből); Trinity college (1554); Jesus college (1571-ből); stb. A Hallok abban különböznek a kollégiumoktól, hogy nincsenek biztos jövedelmeik. Nevezetesebbek a St. Edmund Hall; St. Mary Magdalen Hall.

E mellett van mindenik kollégiumnak külön könyvtára, külön természettani, s ritkaság gyűjteménye. Nevezetes a Bodleian könyvtár; az Ashmole-

an Museum, melybe 1682-ben Asbmole Ilyes 12 szekér ritkaságot küldött; harmadik nevezetesség a Merton könyvtár, hol még most is lakatra vannak téve a könyvek, mint a reformáció előtt voltak. Ez eléggé jellemzi Oxford konservativizmusát és az, hogy 1660. július 27-ikén itt égették meg Miltonnak Populi Anglicani Defensio című könyvét; s huszonhárom évvel később, a híres sensualistának, Hobbes Tamásnak *Leviathan* (kormány formáról) című munkáját. Az egyetem törvényei is sok részben Laud érsek és kancellár korából valók: vajjon ezek az urak hallottak-e valaha – mondja erre elmésen Emerson – Amerika függetlenségi nyilatkozatáról? vagy tudják-e, hogy a csillagászatban nem a ptolemaei, hanem a kopernikféle rendszer van elfogadva? A kollégiumokban való együttlakás eredménye, hogy mindenik tanuló igen ragaszkodik azon kollégiumi körhöz, melynek mindenik tagja ismerőse, barátja volt néhány éven át. A tehetősebbek a kollégium iránt való szíves (emlékezéseket ajándékok által szokták kimutatni. Nemcsak pénzt, hanem általok használt tárgyakat, pl. kést, kanalat is hagynak emlékül; vagy egy könyvet, becses kéziratot, avagy festményt. Innen van, hogy minden kollégiumnak majdnem annyi a jóltevője, ahány vagyonos tanulója. Az elődök példája pedig tanulók, tanárookra nézve egyiránt lelkesítő. Egy példát hozok fel. Londonban a Lawrence féle képtárból a Raphael és Michel An-
 élő festményeit felajánlották az Oxfordi egyetem-

nek hétezer font sterlingért, a mi a képgyűjtemény-nyel szemben potom ár, de a tanulók zsebéhez mértten nagy pénz volt. Az ajánlatot elfogadták, s egy bizottságot neveztek ki a mondott összeg összekéregetésére. A tanulók és tanárok nagy megszorítással három ezer fontot összeadtak, de még hiányzott a nagyobb rész. A kéregetők az egyetem volt növendékei közt megtalálták Lord Eldont is, azon reményben, hogy legalább száz fontot aláír. Nagy meglepetésökre, a lord nem száz, hanem három ezer fontot írt neve után. Erre a megörvendett bizottsági tagok, egész bizalmasan mondák a nagy pártfogónak, hogy most már könnyű lesz a hátralevő összeget összeszerezni, ha m i n d j á r t maguk közt is. „Nem, azt nem engedhetem, monda nagylelkűen a lord, önök bizonyosan mind aláírtak amit megtakaríthattak; majd kipótolom én a többit is, s ezzel az előbbi összeget kitörölve, négyezer fontot utalványozott. S mindezt leginkább azon szíves és hálás emlékért tévé, mely őt az „alma mater”-hez csatolta. Mikor e tényt meghallottam, ismét fölmerültek lelkemben az iskolai együttlakás, s általában a kollegiális nevelés hasznai; de eszembe jutottak főrangú magyar családaink is, melyek, igen kevés kivétellel, irtóznak a nyilvános iskoláktól, s gyermekeiket háznál taníttatják, nehogy valami módon iskoláinkban szegényebb sorsú fiukkal összevegyüljenek. A főbb rangúak, tehetősebbek gyermekeihez külön tanítók, nevelők kellene, s talán különbek is, mint a nyilvános iskolákhoz, legalább

annyiban, hogy tudják a nagy mesterséget, a ház és mama bálványainak fejébe tölteni a tudományt. Aztán mért ne vállalkoznának ez izzadságos tisztre képzett egyének, mikor a nagyságos, vagy méltóságos báró vagy gróf úr elég nagylelkűen felajánl a nevelőnek egy pár száz forintot, a mennyit lovászában vagy kertészenek is megad. Szegény házi nevelők! akarám mondani, sajnálatra méltó növendékek, kik az édes mama szemében öt-hat éves korotokban mindmegannyi genialis leendő hazaoszlopok vagytok! . . . miért kárhoztat titeket a majomszeretet, többnyire arra, hogy az életben teljesen önállótlanak, és másoknak majmolói legyetek! Miért boszulja meg bennetek a természet a szülői elkényeztetést oly erősen az által, hogy hazaoszlopok helyett, csak oszlopokká nőtok? Miért nem lesznek a ház szemefényei s egyszersmind a haza szemefénye? Miért nem fizetitek ki szülőiteknek rátok pazarolt szeretetét? miért nem adjátok vissza a nevelők sisyphusi fáradságának legalább törvényes kamatját? . . De nem folytatom tovább e rajzot, inkább azt bátorlodnám kérdezni, hogy mikor virad fel reánk is a célszerű és okos házi nevelés napja? mely úgy látszik nem egy időben süt fel szegényre és gazdagra. Vagy ha a túlságosan gyöngéd anyák oly igen szeretik szerelmök gyümölcsét, miért nem készíttetnek azok számára külön tudományokat is? miért nekik csak oly tudomány, mint más szegény ember gyermekének? hiszen azok megannyi kis Socrates, kiket az anyai oraculum, a haza legbölcsebbjeinek pantheo-

nába helyez. Azok bizonyosan tele tudománnyal jönnek e világra, azt látszanak legalább mutatni azok az elmés és genialis megjegyzések, ötletek, melyeket térdet hajtva s kalap véve bámul a helységnek apraja, nagyja. Oh ti apró Herkulesek miért kell évek folytán eimétek világának mindinkább fogyni, hogy mire megnőtök, fejetek megannyi camera obscurává váljék? Ezek s ezekhez hasonló (sokak előtt vakmerőknek tetsző) gondolatok merültek fel lelkemben, mikor rá gondoltam, hogy a legelőkelőbb angol lordok gyermekei tanultak s tanulnak az angol egyetemeken és meg tudnak barátságosan egyezni a szegény egyetemi ösztöndíjasokkal, kiket hajdan (az egyetem számára való kéregetésért) házi fecskéknek neveztek. Az egyetemi évek után eljöttek a férfi munkásság esztendei. Az úgynevezett házi fecskékből nevezetes tanárok, írók, tudósok, népképviselők kerültek ki; az ifjú lordok a felső ház tagjai közt foglaltak helyet. Azok és ezek külön teremben, de egyenlő lelkesedéssel küzdöttek, s küzdenek egy célért a haza szabadságáért, a nép jóléteért. S ha a parlamenti ülészak beveződött, nem egyszer történt, hogy a lord régi tanulótársát fölkereste vagy azt magához hívta, hogy együtt tanulmányozzák ez vagy amaz világrész népét, országait, vagy együtt készítsenek terveket, nagyszerű hazai vállalatokra, egyletekre stb. Vagy volt tanárának iratait tanulmányozza a leendő államférfi szorgalmasan; azokat ismerteti, bírálja; de mindenek fölött érdeme szerint díjazza.

s ha a tudós, a nép jogainak hatalmas védője, vagy az író kidől a küzdők sorából: emléket emel neki a hálás emlékezet nemcsak szülőföldén, hanem munkássága helyén, sőt a Westminsterben is, és nevére nem egyszer fényes alapítványokat tesznek. így Albion földén! S nálunk? a szegény sorsú ifjú a gazdaggal nem érintkezhetik az iskolában; egymást nem igen ismerik az életben sem. Iskoláinkban a főrangúak gyermekei az árva fecskék, vagy ha úgy tetszik a fehér hollók, kik ha megnőttek, többnyire vándor fecskékké változnak, hogy elhagyván az édes hazát, idegen földön keressenek fészkelő helyet. Az utazás, külföldre járás szükséges egy dolog, hiszen kik utaznak többet külföldön, mint az ifjú angolok? csak hogy ezek ha tapasztalatokkal megrakodtak, munkás méhekként szállanak haza, hogy otthonjukban hazájuk javát előmozdítsák, férfias és kitartó munkásság által. Az említettem külföldieskedők is tanulmány tárgyává teszik a külföldet s legkivált a világvárosokat; de fájdalom, jobbra lámpavilágnál. Csak ha a hazai vagyont, a munkás nép készítette emez édes mézet künn elfecsérelték, s ott már nincsen számokra hely: akkor gondolnak a hajövetelre. Hazajőnek, lesznek (belőlük) mutató fái azon útnak, mely a bizonyos csődmondásra vezet, lesznek belőlök azaz megbocsáss, inkább azt tudnám leírni, mik nem lesznek, mint az előbbit. A kinek kedve lenne mocsáros helyekről, kopasz szirtekről, s a kietlen Saharáról hosszasan értekezni: annak hagyom e

kedves tisztet; én áldom a végzetet, hogy a Saharának oázai, az említettem nemzedéknek oly tagjai is vannak, kik nemcsak egy osztálynak, de az egész nemzetnek becsületére válnak, vagy válni törekeshetnek. Hogy valaki az iskolák iránt igazi érdeklődéssel viseltessék, annak nyilvános iskolában kellett tanulnia; látnia kellett azt a nemes versenyt, melynél mindenki észtehetségét, tudományát veti a mérlegbe s nem vagyont. Nálunk mégis századokon át szokás volt a vagyont a tudománnyal nem párhuzamba, hanem annak fölébe tenni. Prudentissimus quia divitissimus ! e volt az a cifra elv, melyből kifolyólag sokan ma is azt tartják, hogy a tudomány csak olyannak való, kinek nincsen miből élni. A vagyonosokra nézve tehát teher a tudomány s ha Derby lord Homer Iliását fordítja, III. Napoleon Julius Cézár életét írja, vagy Russel lord párnája alatt tartja Demosthenes beszédeit, melyeket már könyv nélkül is tud: erre vállat vonítanak, vagy mosolyognak; de különben ami a cipőt meg kalapot illeti, e tekintetben tántoríthatlan követői Derby, Russel és tudós társaiknak. *)

*) E megjegyzések inkább csak a 60-as évekig szólnak, mert azóta minden évben, mondhatnám minden nap több-több követőre találunk a tisztultabb nézetek. Sok okunk van hinni, hogy ezután mindenkinek megújulnak, s ha az angol lord fia éjjel, nappal tanul, hogy majd a társadalomban lábán megállhasson: az ifjú Magyarország sem késik azon ösök nyomdokaiba lépni, kiknek nem a születés, hanem a kitartó

Az Oxfordi egyetemnek, mint említettem, mintegy háromezer tanulója van évenként. Ez sem így volt pár század előtt, mikor majdnem tizennyire ment az egyetem népeisége, ide számítva a cselédséget és különböző iparosokat, kiket a vagyonosak vittek magukkal. Akkor külföldről, jelesen Francia és Olaszországból is özönlöttek oda a tanulók, és Oxfordban több volt a tanuló, mint a párisi vagy a bolognai híres egyetemeken. Némely történészek szerint I. Eduard korában 30 ezer tanuló volt volna ezen egyetemen. E számhoz – mondom – bizonyosan a cselédség és egyetemi szolgálta s iparos személyzet is hozzá van számítva, mert ha nem, azt kellene kérdeznünk, hol fért el ez a nagy tömeg? Itt tanult Erasmus 1497-ben; Gentilis Alberik 1580. Casauban Izsák, kit IV. Henrik francia király küldött oda. E külföldi jeleseken kívül sok angol tekintélyes író, tudós és államférfi nyert Oxfordban oktatást.

Mint fentebb említettem Oxford és Cambridge teljesen egyformán vannak berendezve. A kettő közt a különbség csak az, hogy Cambridge mindig szabadabb szellemű volt, s hogy ott legnagyobb súlyt fektettek századok óta a matematikára, Oxfordban ellenben az ó klasszikái irodalomra. Ez utóbbit akkora buzgalommal űzik, hogy évenként nagy pályadíjak

maunka régén, a ucp szeretete, s a haza elismerése adta meg az igazi n e m e s l e v e l e t .

vannak tűzve latin és görög dolgozatokra, kötött és nem kötött alakban. Akár fordítottak, akár nem, sok időt nálunk a Bach-Thunféle tanrendszer alatt az ó klasszikái nyelvekre, ezek valóban sok időt pazarolnak azokra. Ezt a szánakozásra méltó egyoldalúságot most már oly tekintélyek is kezdik ostorozni, mint Mill Stuart, a st. andrewsi egyetem rektora, ki székfoglalójában gyönyörűen s remekül mutogatja a klasszikai irodalom hasznait; de másfelől kimutatja azon nevelésrendszer egyoldalúságát, mely ezek miatt a szintén égető szükséges tudományos oldalt mellőzi. Vajjon csak a klaszikusokat tanítsák-e az egyetemen vagy a középiskolákban, avagy az egyéb tudományokat? kérdik sokan a tanügy emberei közül. Ez a kérdés – jegyzi meg elmésen Mill – hasonló ahhoz, hogy a szabó kabátot készítsen-e vagy nadrágot? Miért ne mindkettőt, ha szükség van rá; hisz a tudományok tanulására mikor kellett nagyobb gondot fordítani, mint épen ma, midőn azok óriási tömegekké halmozódtak. Csudálatos, hogy az angol, ki minden téren annyira praktikus, a magasabb nevelés, oktatás terén, akkora egyoldalúságban volt képes megfenekleni!

Az angol egyetemek szakembert, pl. hivatalnokot, orvost, ügyvédet stb. nem növelnek már természeteknél fogva, hanem csak arra valók, hogy a klasszikai és matematikai stúdiumok, meg egy kis történelem és természettannal, az államnak művelt és lehetőleg önálló polgárokat neveljenek, az állam-

egyháznak pedig egy, inkább klasszikái, mint theologiai képzettségű klérust.

Mint a mondottakból láthatod, az angol egyetem tökéletesen öreg gimnázium, s miután kettőt azokból volt szerencsém abszolválni; dacára ama székely közmondásnak, hogy harmadik az isten igaza, ebbe mégsem mertem beleharapni. Nem mertem, különösen drága voltáért. Oxfordban az évi fizetés tanítás és ellátásért 150 egész 200 font sterling, mi pénzünk szerint ezer két-háromszáz forint. Cambridge valamivel olcsóbb. A mondott összegből 50 egész 70 fontot magán tanításért számítanak. Ilyen méreg drágák a közép iskolák is: Eton, Harrow, Rugby és Westminster. Ezekben 7-800 forintra tehető az évi taníttatás... Otthon némely egyházi könyvekből olvastam, hogy Oxfordban két alapítvány volt magyarok számára, még e század elején is. Ott még a szájhagyomány sem emlékezik erről. Sőt még azt sem tudják, melyik College vagy Hallhoz tartozhatott ez alapítvány. Hova tűnt el? A tenger nyelte el bizonyosan, s visszaszerzéséhez nem lehet reménységünk. Ha valamelyik nagyratörekvő magyar ifjúnak mégis kedve kerekednék az eltűnt alapítványok keresésére indulni, annak elsőben különös figyelmébe s tanulmányozás végett ajánlom a Nílus-forrás kutatóknak terjedelmes munkáit!

Az „elháríthatlan akadályokon” kívül kedvem sem volt Oxfordban maradni. Bármennyire szerettem S szeretem is a klasszikusokat: nem fizette volna ki

az időt és fáradságot azokat fejezetenként tanulmány tárgyává tenni épen akkor, midőn a legnevezetesebben önszorgalmam útján immár áthatoltam. A skót egyetemek, úgy sejtettem akkor, s sejtelmem valósult is, bizonyosan nem lesznek ennyire egyoldalúak. Azokon az élőszóval való előadásra több gondot fordítanak, a tanítvány együtt dolgozik a tanárral, midőn az előadotakon elmélkedik, gondolkodik; a hallottakat otthon kidolgozza, rendezi, javítja. Aztán a skót virágzó egyházi élet is igen megérdemli a megismerést, a tanulmányozást. Edinburghot újkori Athénnek hívják, benne a pezsgő egyházi élet miatt a világ majd minden részéből összejönnek az idegenek, főleg a misszionáriusok. Továbbá a skót nép, kivált az ősi szokásaihoz híven ragaszkodó felföldi nép, a skót felföld, Angolországnak, mondhatnám északnak ezen Svájca kietlen hegyeivel, vadregényes tavaival; a régi Caledonia történeti mondáival: mind-mind oly dolgok, melyek a tudni vágyó idegent teljes mértékben vonják magukhoz. Aztán a mit az ember látni óhajt, azt rendesen mindig szépnek képzei, szebbnek mint minő az a valóságban. Egy szóval föltettem magamban a brítt sziget északi részébe utazni, s azt tanulmányom tárgyává tenni. Oda hagytam tehát az angol múzsák székhelyét, melyről egyik középkori költő lelkesülten monda, hogy ha Isten valamikor ő földön laknék, úgyhiszem Oxfordba telepednék:

Si Deus in terris aliquando habitaret, opinor,
Sedibus Oxonii se voluisse frui.

Tervem sikerült. A skót fővárossal és népével megismerkedtem; mielőtt azonban megkezdeném élményeim, tapasztalataim leírását: berekesztésül az angol konservatív egyetemek ismeretéliez; egy kis Oxfordiával szolgállok.

III.

Az angol par excellence a jellem, az erős akarat nemzete. Az erők összemérésében kedve telik nemcsak a gépeknél, hanem az állatoknál és embe-
reknél is. Nála lóverseny és ökölviadal megannyi erő kiállítás. Szereti ha az erők viaskodnak, legyen, hogy aboxirorok súlyos öklei, legyen, hogy a lótenyésztő ménjei, vagy hogy két egyetem csolnakai versenyeznek. A parlament szintén egy örökös harc színtere, hol a küzdés a szó fegyverével történik. A fizikai téren győzzön az erősebb és ügyesebb! – a jelszó; a szellemi téren: győzzön a mi jobb!

A verseny az angol nemzet jellemének folyománya. A lovagkor letűntével a kontinensen megszűntek a díj versenyek; de az angoloknál a verseny bare a nép életével nűgy összeforrt, hogy minden valamire való reggatta, s minden Derby valódi nép-
ünnep.

Csolnakverseny, lóverseny, nemzeti ünnep, oly távol állanak a kontinensen egymástól, mint tűzijáték és böjti prédikáció. Nekünk pl. magyaroknak akkor

van nagy ünnepünk, ha erőinknek teljes vakációt adunk, ha ázsiai természetünkhöz híven, minden kis erőmegfeszítés után nagy áldomást adhatunk, a mit székely földön kalákának hívnak. Mi nem vagyunk, s meglehetősen nagy későre leszünk a kiállítások nemzete. Nálunk a iparost néha nagy nehezen lehet rávenni, hogy jeles iparcikkét kiállításra küldje. Népünk előítéletes minden iránt, a hol nem ő bámulj, hanem őt bámulják; azt hiszi, hogy azzal majomkomédiásnak csapott fel. Igen természetes, ha iskoláinkban is többnyire névleges, s nem valódi versenynyel találkozunk. Az osztály elején ülő kettő, három s azok is csak az alsóbb osztályokban versenyeznek egymással, azután megszűn minden fuvalom! a lehető szellemi szélcsendben végezi az egész gr adus azokat a sokszor elátkozott tudományokat, mik nélkül (s ebben nincsen-e némi igaz is?) sokkal boldogabb lenne az ember. ... A német ifjú a versenyben végletek közt jár. Az egyetemeken vagy abban vetélkednek, ki tud a többiekkel p a b s t o t inni,*) vagy abban, hogy ki ír legjelesebb kritikát, oly görög író felett, a kiről egy sor sem maradt reánk; vagy oly szerzőt fognak bizonyos kanonszerű szentirati könyv számára, a ki egészen más korban élt. De az angol tanuló élete folytonos vetélkedés-

*) Egy társaságban egy itce sört leggyorsabban kiinni úgy, hogy semmi ki ne folyjon, s a Gambrinusi művelet után stentori hangon e szót kiáltani: p a b s t!

ben áll. Az iskolában könyvei összekötve mindig lábai alatt vannak,, hogy jó vagy rossz felelete szerint a tanító egy intésére elfoglaljon egy előtte vagy utána levő helyet. A tantermen kívül, a játéktéren is clubbokat alkotnak, s nagyszerű versenyeket rendeznek. így a középiskolában. Az egyetemeken egymást szintén kihívják, hogy megmutassák, ki ugrik át legügyesebben egy akadályon, ki emeli legmagasabbra a kalapácsot, s ki bánik legderekabul az evezővel. A három nemzeti ifjúságot és három nemzet iskoláit összehasonlítva azt mondhatjuk: a tanoda „a hun-scytha-magyar” sarjadék előtt inkább fogház, mint templom; sok falusi családnál a tanuló „rajkó” a háznak hazajáró szelleme, kin a ház minden tagja sóhajtozva sajnálkozik, ha a néhány hetes diligentia végén a múzsafi arca nem oly rózsaszínű, mint volt közvetlenül a disznótorsaison, vagy a húsvéti piros tojások után. Nagy baj, hogy nem lehet a nemes ember gyermekének magát a tanulás alól megváltani, mint szokták ezelőtt a katonaság alól. Sok majom szeretetű apa és anya megmentené a k e d v e s t az iskolától, ezen állatkínzó műhelytől. Ellenben a német úgy hozzátértett az iskola poros levegőjéhez, mint a hosentraglihoz. Jámbor faj, a tanár csengetésére, vagy jeladására néha lélegzete is eláll a múzsaseregnek; pórázon könnyen lehet vezetni. Az egyetemen, a hosszú jár-szalag ledobása után annál kirágóbb a német student; de nem komolyan, mert náluk a duell valóságos

gyermekjáték, melyben két bábu (rendkívül bepolált alak) egymással szembe ront; a gyikleső a 3-4-ik vágásra eltörik, a törött schlager ellenfelétől kegyelmet nyer; a körülálló bámulok háromszoros hoc not kiáltanak és sietnek a legközelebbi bierhausba, hogy jól kinevethessék magukat a két remegő „fuchs” arc változásai fölött. Hiszen tréfa volt az egész! – Valóban úgy tetszik nekem, hogy a magyarhoni egyetem oly hely, hol a gimnáziumi fáradalmakat piheni a tanuló; a német egyetem, felsőbb népiskola; az angol egyetem pedig jobbára előkelők nevelőintézete, teljes gimnázium. A testgyakorlat náluk nem járulék, hanem az iskolai tanfolyamnak lényeges része. Bizonyítják ezt a csolnakversenyek is, melyekről e levélben bővebben kívánok szólni.

Oxford és Cambridge másfélévtized óta versenyeznek csolnakkal, s ez idő alatt Oxford tízszer, Cambridge ötször győzött. A ki valaha ez egyetemen tanult, akinek szerencséje volt egyik vagy másik alma-mater játék-termeiben labdázni, vagy játék-téréin cricketet játszani, az igyekszik övével együtt megjelenni a versenyen. Az utóbbi években Oxford egymásután mindig győzött. Cambridge kisebb folyó mellett fekszik, – mondják a legyőzöttek, – s az Oxfordiaknak több alkalmuk van magukat gyakorolni. A baj azonban nem itt, hanem abban van, hogy a cambridgeiek nem akarják vetélytársaiktól a helyesebb módszert eltanulni, mint nem tanulták el az

osztrákok Holsteinban a poroszok vívásmódját, mi a sadowai nagyszerű vereséget eszközölte.

A regatta előtt hetekkel Angolországnak előkelő és nem előkelő társaságai két pártra oszolnak, a világoskék azaz cambridgei és sötétkék azaz oxfordi pártra, és fogadnak kisebb nagyobb összegre, becses vagy kevésbé becses tárgyakra. Nem ismerjük a kontinensen azt a szenvedélyt, melylyel az angoloknál még a szépnem is viseltetik az egyetemek iránt. Azon áprili napon, melyre a versenyt kitűzik kora reggel százezrenként tódul ki a főváros (London) népe Putneyba (a Themse mellett). Az öt angol-mérföldnyi partvonalat sűrű embertömeg állja el mindkétfelől. Az illető vasúti vagonok és omnibuszok a zsúfolásig megtelvék. A földalatti, a nyugoti vasútvonal és a gőzösök folytonosan szállítják az embertömegeket, és jóllehet, minden öt percben rendes és rendkívüli vonat indul, mégis a kocsikat minden állomáson ostromolják. A kinek első osztályú jegye van, boldog, ha a harmadik osztályban álló helyet kaphat. Egy hat személyű Coupéba tíz, tizenöt személyt szorítanak. Sok képviselő vagy lord, ki reggeli negyedfélkor jött ki a parlamentből, tíz órakor már a parton van a regattára. Magán a Themсэн száz meg száz apróbb és nagyobb gőzös, (köztük rendszeren a Walesi hercegé is) egy helytt állva, csendben várja a történendőket. A hol híd, kőfal, fa, vagy ablak csak valamicske kilátással kínálkozik: ott egy csoport fejet látunk. Az ablakok-

ban világos és sötétkék szalagok lengenek; minden férfi gomblyukán kék csokor látható, minden nőnek kék fejéke van, sőt a módosabbak kék nyakkendővel, kék keztyűben jelennek meg; a nők toiletteje leginkább kék színű. A lovak hámja kék szalaggal van meg rakva, akárhány kocsi és lovat láthatsz kék ujjásban, sőt e napon a vasúti vezetők is kék zászlóval adnak jelt egymásnak; a gőzösök fedélzelein kék lobogó-erdő lengedez.

Most megjelennek a versenyző csolnakok, rajta a legkitűnőbb evezők, a cambridgeiek világos, az oxfordiak sötétkék ujjásban. Minden szem rajok van szegezve, köztük nem egy két kék szem az édes remény óhajtásával. A nap is látni akarja a viadalt, s a köd fehér fátylát sugaraival széttépvén, a háttérben az ég kék szőnyegét kibontja a hullámzó nézőtömeg fölött. Erre egy jel következik, s a verseny kezdődik. A tömeg megrázó cheer-ben tör ki, mindenfelől föllengenek a kék szalagok és kék zászlók bátorítóul; de csak egy pillanatra, mert a másokban mély csend lesz, s százezrek szemei figyelve s a szívek aggódva kísérik a csolnakok futását, az evezők csapását. Az oxfordiak gyengébbeknek látszanak, de játszva bánnak az evezőkkel; a cambridgeiek nagy erőfeszítéssel dolgoznak, hogy pár evezőcsapással előbb lehessenek. Az előnyös helyzetet sokáig megtartják, a világos kékek győzelmet remélnék; a szemek is zászlót tűznek ki, az öröm zászlaját; de az oxfordiak a cél felé közeledve, utólérik, elhagyják,

s nézd! néhány evezőcsapással amazoknak minden erőködése mellett, ők vannak előbb a célnál. Amennyi fogadás meg van nyerve, ugyanannyit el is veszítettek. A sötétkék párt örömittasan zajong, míg a másik párt szomorúan ballag hazafelé. És most a kinek saját gőzöse, vagy kocsija, vagy Toldi Miklósféle tagjai nincsenek, pár óráig szabadon szíhatja a tavaszi fris levegőt, s nézheti az üres pályatért, míg egy omnibusra vagy gőzösre felkaphat, s a Citybe visszatérhet, hol ma a börze is szünetelt, mert az egyetemek regattája szintoly népünnep, mint a Derby.

A skót főváros.

I.

Oxfordból Carlisleon át, fél nap alatt érkeztem vasúton a skót fővárosba. Edinburgh észak Athénje. Utasok mondják, hogy a hasonlóság nagyon feltűnő a két város között. Athén is hegyen – völgyön fekszik, mint Edinburgh. Amannak Ilyssusa van, Edinburghnak félórányira a tenger mellett Leith nevű kikötője s a mi Athénnek Pyraeus, az Edinburghban a történelmi nevezetességű leithi kikötő. Észak Athénjének hegyei pedig, mint beszélik, sok tekintetben fölülmúlják a classicus városéit. Aztán Akropolisa is van Edinburghnak; ott van a kastélyhegy, melyen ma is vár áll, mint állott a monda szerint közel ezer évvel ezelőtt. Akár a kastélyhegyről nézzük a várost, akár más pontról, mindenütt úgy vagyunk vele, mint a szivárvánnyal: egyformán szép és festői.

A vár alatt levő völgy választja el az ó és új várost egymástól. A vár udvaráról beláthatjuk az ó város nagyrészét, s annak főutcáját (High Street), mely menedékesen halad egészen a híres Holyrood palotáig, a skót királyok hajdani lakhelyéig. A főutca jobb- és baloldalán sok apró

szoros úgynevezett „closes” vezet a város déli és északi részeibe. Ezen keskeny átjáratokhoz képes Botterdamnak legszűkebb utcái országutaknak nevezhetők. Alig másfél vagy két rőf szélességűek, s kivált esős időben azt hinnéd arra valók, hogy a mellettök levő 4-5-6 emeletes háztetőkről lecsurgó víz csatornájaül szolgáljanak. Azonban mint e szorosak nevei is (Morisons close, Stewart Close) mutatják, ama főurak, kik egykor e házakban laktak, azért hagytak ily szűk utcákat, hogy háború vagy egyéb veszedelem idején annál könnyebben elzárólhassák magukat. A hajdani fényes paloták ma a legszegényebb nép tanynái, a legszánalmasabb ínség fészkei. A nevezetes lovagok fényes hálósobájában még pár évtized előtt disznókat is hizlalt az ínséges írlandi vagy skót, s „mire a rendőrség észrevette, akkorra már úgy meghízott a ronda állat, hogy az emeletből a szűk lépcsőn nem is fért le, s az ablakból kellett levetni. Saját szemekkel kellene látnod e nép szennyes vackait, hogy mély szánakozásra indulj a siralomnak eme völgyén. Valóban ha valaki párhuzamba teszi a görög fővárost Skóciának ma is első rangú városával, lehetetlen, hogy figyelmét e körülmény elkerülje. Legújabb útleírások szerint, Athenben a város utcáin és környékén szabadon járkálnak az útonállók; s a kiknek féltetni való kincsök van, rendesen katonai fedezettel utaznak; Edinburghban a high street népe nem jutott még a sülyedésnek eme fokáig, mert az itteni új város szigorú erkölcsű lakossága nagyon.

ellensúlyozza a garázdálkodást, sőt a netalán bekövetkező kihágásokat a kétes erkölcsű szülők gyermekeinek neveltetése által előre elhárítja. Ha azonban ily nagy elővigyázattal nem örködnének e csöcselék nép fölött, kevés kellene, hogy oda fajuljon, miszerint a görög ó város szennyes népének második kiadása legyen! Később ismét visszatérek a tárgyra, s mielőtt távoznánk a kastélyból, mely annyi viharos időt látott, nézzük meg a skót koronázási jelvényeket, melyek egy első emeleti szobában őriztetnek a kastély azon szárnyában, melyet Stuart Mária építtetett (?). A skótok oly büszkék koronájukra, mint a magyarok; az ő koronázási jelvényeiknek is úgy meg vannak viszontagságaik, mint a magyar koronának. A magyar szent korona csak pár évig volt elásva; ámde a skótoké 1707-ben az Angliával való egyesülés évében, úgy eltűnt, hogy egész 1818-ig senki sem akadt nyomába. Pár skót főúr ugyanis talán attól tartva, hogy Londonba szállítják, vagy talán, mert az Unióban nem bízott s azt hitte, hogy ismét szükség lesz arra, egy ládába pakolva, befalazta a kastély azon részébe, hol most mutogatják. Az újabkori falazatot csak e század elején vették észre, s a fal föltörése után ismét napvilágra, akarám mondani lámpavilágra hozták, minthogy pár gázlámpa világítja folytonosan a vasrácsokkal körülvett kis zugot, hova a napvilág be nem hathat. Mikor a nép megtudta, hogy a korona ismét előkerült, nagy örömben tört ki; a királyi lobogót a kastélyra felhúzták, s a

város azt a napot megünnepelte. A jelvények ma már csak régiségi becsesl bírnak, mert mikor az angol királyt a Towerben őrizett angol koronával megkoronázzák, e cselekmény Skóciára is szól.

Az ország ékességei (clenodia) következő darabok: egy korona, melynek karimája a szájhagyomány szerint Bruce Kobert számára készült volna. A skótoknak Bruce az, mi a magyaroknak Szent István, a németeknek Nagy Károly. Egy jogar (sceptrum), V. Jakab korából, s egy kard, melyet II. Julius pápa ajándékozott IV. Jakabnak. Külföldi drága gyöngy helyett híres skót kristálylyal vannak az ékességek megrakva. A kristály korom színű, s nevét Cairngorms egyik északi megyének (Invernesshire) hasonnevű hegyétől vette. Ezen kívül VI. Jakab nyaklánc, rajta gyémántba foglalt térdszalag rendjel, és egy más rendjel, melyben (dániai) Anna királynőnek arcképe van rejtve, és I. Károly koronázási gyűrűje.

Érdekesek a kastélynak azon szobái, melyekben tartózkodott Mária a Murray-féle fölkelés elnyomása után, Jakab születése előtt és alatt. A néphite épen mint a gyermek fantáziája minden rendkívülit átidomít, a szerencsétlen királynő tragikus sorsát is egészen átalakította. Nem elég neki, hogy a királynő legerősebb várába kénytelen futni, hogy nyugodtan lehessen; hanem azt is hozzáteszi, hogy Murray fogva tartotta Máriát a kastélyban, mert a gyermek (Jakab) élete után leselkedett, kit

csak úgy lehetett megmenteni, hogy a királynő há-
lóterméből, egy kosárban az utcára leeresztették s
biztos helyre vitték. Ez azonban nem áll; annyi
tény, hogy Jakab e kastélyban született. Van itt a
többek közt egy nagy terem, a Salisbury Cragsre
nyíló erkélylyel. Mellette egy alig hat lépés hosszú
s szintoly széles kamrácska. Ebben volt Mária ágya
s vele szemben az ablak. Az ágy fölött lévő iveze-
ten most a skót címer áll a két jelszóval: Nemo
me impune lacesset és in Defence. Ez alatt olvas-
ható ó angol nyelven az az imádság, melyet a ki-
rálynő gyermekszülés után irt, s mely így hangzik:

Lord Jesu Chryst that Crownit was with Thornise.
Preserve the Birth, quhais Bodgie heir is home.
And Send Hir Sonee Successione to Reinge Still
Long in his Bealme – if that it he Thy will.
Als Grant o Lord quhat ever of Hir proseed
Be to thy Glorie, Honer and Prais – Sobied.*)

A vár téres udvarán katonákat szoktak
gyakorolni A sűrű lószőrrel fődött csákóban, vörös
ing és vörössel csikozott cifra nadrágban vagy fel-
földi nadrágfélében sajátságosan néznek ki az angol
bakák; méltán hívja őket a nép tengeri rákoknak

*) Magyarul: Úr Jézus Krisztus, ki tövissel koronáz-
tatál meg, védelmezd születését annak, a ki itt született.
Engedd az ő fiainak még sokáig az örökösödést ezen király-
ság kormányzásában, – ha az a te akaratod. És engedd
Istenem, hogy mindaz a mi tőle származik, szolgáljon a te
dicsőséged, tiszteleted és dicséretedre. – Amen.

(Lobsters), nálunk a bajazzokon lát ilyen cifra mezt az ember, s fogadni mernék, hogy az alföldi magyar csakúgy, mint a havasalji székely efféle naplopó fajnak nézné a különben vakmerő harcosokat, kivált mikor kezökben rövid vesszőt véve sétálnak. A főutca a kastélyhegy oldalában fekszik, s ennél fogva kezem ügyében van nevezetességeiről szólanom. Ha a csinos Grey-friar templom mellett elhaladsz, 50-60 lépésnyire a régi skót parlament és fő törvényszéki épületekhez érsz (Courts of law), hol egyzersmind a híres advocates library (ügyvédi könyvtár) is tartatik. Az épület legnagyobb terme ma jogtudósok sétahelyeül szolgál. Sajátságos egy látvány, mikor a teremben ez a pár száz Gown-men, magyarul egyenruhás, tógaszerű egyenruhájában, fején fehér poros parókával, sétálni kezd. Megvallom mikor elsőben megláttam ez ifjú öreg peripatetikus csoportot, azt gondoltam, hogy Duns Scotus, Erigena, s egy sereg könyvporos hajú és kabátu középkori scholasticus társaságába jutottam. Azonban ne hidd, hogy itt az egyenruha és álhaj a tudományos képzettséget is helyettesíti, a mint az igen gyakran megtörtént s történik némely országban. Az egyenruha itt csak a hivatalt jelzi; szakavatottságukat mutatják azok a jeles véd és vádbeszédek, melyeket a törvényszéki ülésekben komoly méltósággal, néha kitörő tetszés nyilvánítással hallgat végig az ügyvédi kar és a közönség, egy-egy igénytelen kinézésű egyenruhás szájából. Ahol annyi a szakkészültségű

ember, mint Angliában, ott láblógatásért vagy egy kis alázatos csúszás-mászásért nem adnak zsiros hivatalt senki fiának, s ha a lord mayor fia csap fel ügyvédnek, attól is megkívánják, hogy szorgalmasan dolgozzék s pontosan végezze hivatalos teendőit.

Az angol egyébiránt annyira barátja az egyenruhának, hogy az egyetemi tanárok is csak abban jelenhetnek meg a tanszéken és tanácsgyűlésekben. E végre mind az egyetemeken, mind a törvényszékeknél vannak külön termek, s az illető tanárok vagy ügyvédek mielőtt a hivatali terembe lépnének, úgynevezett öltöző szobájokban veszik magukra egyenruhájukat. A törvényszéki épületnek földszinti és földszint alatt levő helyiségeiben van elhelyezve az ügyvédi könyvtár, egész Nagy-Britaniának egyik legnevezetesebb könyvtára, melynek másfélszázezer csinosan bekötött könyvén kívül még becses kéziratára is van, mely igen nevezetes skót történelmi okmányokat tartalmaz. Megemlítést érdemel, hogy a skótok régi kézírataikban egész a 17-ik század közepéig (s elsőben a nyomtatásban is) német betűket használtak. Azóta nemcsak az angolok vették be a latin betűrendszert, hanem Teutonia tudós köreiben is mindennap nagyobb mérvű hódításokat tesz ez a római (bizonynyal nem pápai) kis hadsereg, t. i. a-24 latinbetű. Nem csodálom, ha a hun-székely írás is latin uniformisba öltözött, mikor a legkonservatívabb nemzet, az angol is el tudta hagyni eredeti

írásmódját! A könyvtár néhány könyves terme, a földszint alatt, úgynevezett pincetermekben s minden világosságot terjesztő tartalma dacára, alvilági sötétségben van. és régóta várja a reformációnak azaz egy más helyiségnek napvilágát. Az olvasó terem annyira kényelmes, hogy mint egy valaki elmésen megjegyezte, itt csupa élvezet k ö n y v m o l y n a k lenni. A könyvtárnok Mr. Halkette, mint elődei, igen tudományos ember, kitűnő nyelvész, mondják, hogy a régi nyelveken kívül m. e. 16 élő nyelvet ért és beszél. Egy keveset magyarul is ért, s legalább nem cseréli föl nyelvünket a vend nyelvvel, mint német alapossággal némely londoni tudós nyomdász, ki a vend nyomtatási minták fölé ékesen oda írta, hogy „hungarian.”

A parlamentház alatt, a pinceboltokban van egy cella, melyben a halálra ítélték utolsó éjüket töltik. Innen kőfalak és vakolatok közt, meredek utón jutnak fel a high-streetre, hol két lámpakaró közt van felállítva a vérpad, s a halálítéletet a főutca közepén hajtják végre, mely eljárás ellen annál inkább fellázad érzésünk, mert így az egész büntetés mások rettentésére szolgáló eszköznek látszik, mit mindenütt kárhoznatni kell, leginkább pedig a humanismus és Selfgovernment hazájában.

A könyvtár kéziratai közt megemlítenő az úgynevezett Confession of Faith (hitvallás, (VI. a presbyteriek hitvallása) 1581-ből, máskép first National Covenant of Scotland

(első skót nemzeti szövetségének is hívják, melyet maga a király, VI. Jakab is aláírt, január 28-án, alatta van a Covenanterek ellenjegyzése ugyanazon kelettel. A nevek némelyike mellett nagy vérfoltok láthatók, mert sokan saját verőikkel írták alá e hitlevelet. Robert Chambers beszéli a „traditions of Edinburgh”-ban, hogy a Covenant, a parlament közelében levő Greyfriar templomban íratott alá, egy lelkesítő beszéd után, s miután a nép a templom udvarát is nagy számmal ellepte, utoljára az okmány a künn várakozó nép kezeibe került, mely sírás, imádkozás és vad rajongások Közt írta alá a neveket. Ilyen rendkívüli jelenetek gyakoriak a skót egyháztörténetben, s csak ezek nyomán érthetjük azt a túlságos buzgóságot, melylyel e nép vallásához ragaszkodik. A könyvtár helyiségétől nem messze van egy vezetes irodalmi intézet, melynek alapítói a Chambers testvérek, egy személyben szerzők, kiadók, nyomtatók, könyvárusok és könyvkötők. Ez aztán az életrevaló társulat, mely az egy papíron kívül teljesen elé tud állítani egy könyvet, mit beszélék? százakra menő iskolai és nevelési kézi könyveket, (Educational course) szótárakat, enciklopédikus gyűjteményeket (minő az egy millió tény), melyeknek evenként közel százezer példánya vándorol az angol és skót minden rendű iskolákba; míg ugyanezen cég népies lapjai és kiadványai, sáskaseregként borítják el az egész királyság területét s oly meny-

nyiségben található még az ír boltokban is, mint a burgonya.

Sokat mondhatnék az itteni könyvszaporaságról, de félek, hogy visszaélek türelmeddel, tehát jerünk tovább. Lejebb a főutcán, alig száz lépésnyire, a skót Calvinnek: Knox Jánosnak házához érünk, ki 1559. óta két ízben lakott ez épületben, melynek alsó emeletén ma régiségtár van, a második emeleten pedig ma is mutatják a ritka erélyű reformátor háló és dolgozó szobáját s ebédlő termét. Házán eme felirat olvasható:

LVFE. GOD. ABVPE. AL. AND. YJ.

NYGHTBOYB. [AS] YJ. SELF.

(Love God above all, and your neighbour as Yourself.): Szeresd istent mindenek fölött és felebarátodat, mint magadat. Knoxról mondotta sírjánál lord Robertson (Earle of Morton) „Itt fekszik az, a ki emberi ábrázattól soha sem félt”. A földszinten dohány- és pipaárus lakik, kire a „pápaság ostorozója” nem kis mértékben menydörgött volna, ha életében látja vala. Tudnod kell ugyanis, hogy itt a pipázás a művelt körökben általán nem kedvelt szokás, s az angol gentleman az utcán világért sem szivarozik, hanem csak otthon, s ott sem ereget kedélyes füstöt, nehogy családjá kigúnyolja. A nagyon puritan érzelműek a pipát a keresztyénség ellenségének tartják; ámbár a puritan színezet minden megtartása mellett is az idők nagyot változtak itt is, mint Genfben. Genfben pl. Kálvin idejében, kivált vásár-

nap a nyilvános helyek voltak üresek, ma a templomok. Akkor hétköznap is csak isteni tisztelet után dolgozott az iparos; ma vasárnapi templomozás alatt hatalmasan kalapál a „Sz. Péter” templom mellett lakó kovács, hogy a netalán szundikáló hivek mély álomba ne merülhessenek.

Még csak egy nézni való van ez utcában, illetőleg annak végén, a Holyrood palota, melyben már régóta nem laknak uralkodók, de melynek mégis egy nevezetes fejedelmi joga volt, hogy t. i. megvédte a bezáratás elől azon adósokat, kik hitelezőik elől ennek körébe menekülhettek. Az adós családja szabadon járhatott mindenfelé a városban, de ő maga addig nem mehetett ki biztosan, míg hitelezőivel valami módon ki nem egyezkedett. Meg vagyok győződve, hogy némely pesti arszlán is nagyon szeretné valami efféle kiváltsággal fölruháztatni a budai várpalota környékét! De siessünk a palotába, mely főleg Stuart Máriáról (Marie, Queen of Scots) lön nevezetessé. Nemcsak a történelem és költészet (az angol és skót költőkön kívül Schiller), de a skótok is igen híven emlékeznek e balsorsú királynőre, s ma is kegyeletesen mutatják azokat a helyeket, a hol valaha csak lakott, járt, időzött, vadászott, rejtőzködött stb. A palota termei most is többnyire oly állapotban vannak, minőben a szerencsétlen királynő 1567-ben elhagyá. Hálósobája, kis dolgozóasztala, s a gyertyatartó látásakor, melyet magával Franciaországból hozott, mintegy azt képzei az ember, hogy e ház

ékessége, koronája nem régen, s csak ideiglenesen távozott el innen. E kis, alig 12 négyszög lábnyi teremben állott egy ágy és egy asztal, mely mellett 1566-ban március 9-én egy vasárnap esti 8 órakor, Jvtária királynő, Lady Argyle (Argii grófné), pár udvari hölgy és Eizzio (a királynő állítólagos kedvese) ültek. Rögton megnyílik a falon egy titkos ajtó, s belép a király, mögötte a fegyverzett lordok, Bouthwen és Douglas, kik a kegyelt idegent sehogy sem szívelték. Azalatt Morton lord katonasága körülveszi a palotát. Rizzio az urak fegyverzetének láttára elsápad, és elkezd remegni, mikor a nehéz betegségből alig lábadozó, de zord tekintetű Bouthwen ránéz, s parancsolja, hogy távozzék, miután nincs itt számára hely. A királynő, (ki épen érdekes állapotban volt) belevág Routhwen szavába, s kijelenti, hogy ő a karja, miszerént Dávid (ez volt a Rizzio keresztnéve) ott üljön. „De ez a te becsületeddel nem fér meg” mond a felindult Darnley, mialatt Routhwen közelebb lép, s az énekest karjánál megfogva, tudtára adja, hogy majd ő jobban megtaníttja kötelességére. Rizzio erre rémulten felugrik, a királynő köntösét megfogja, hogy mögé rejtőzködhessenek. A király most karjaiba veszi Máriát, Rizziot félretaszítja, kit a lordok kitolnak az ajtón egy előszobába. Nem volt szándékuk e gyámoltalan teremtest most végezni ki, de midőn halványan és remegve kifelé botorkált, egyik közülök kivonta törét, s megvetően testébe döfte. Az odagyúlt többi lordok, kik mind egy

szívvel gyűlöltek, követték a példát, s a szerencsétlen ötvenhat seb alatt földre roskadott. ... A környezet ódonszerűsége miatt, úgy tetszik a nézőnek, mintha minden csak most történt volna, s talán ez az oka annak, hogy még igen sokan vérfoltokat vélnék látni a padláson: a leszúrt Rizzio kiomlott véreinek foltjait.

A helyett, hogy azon párbeszéd, illetőleg felelés leírásával untassalak, mely e tett után a király, királyné és Routhwen között folyt, s melyet sokan sokféleképen beszélnek, inkább azt említem meg, hogy van itt a többek közt egy nagy terem melynek fala skót uralkodók és hercegek arcképeivel van beaggatva, melyeknek szintúgy, mint eredeti kiadásainak színét az idő nagyon megváltoztatta. Nevezetes vonása a skótoknak, vagy jobban mondva gyengesége, hogy uralkodóik genealógiáját felviszik a mesék korába, s e tekintetben nincs az az arab, a ki túltegyen rajtuk. Ők a mithosz korából is tudnak, helyesebben mondva akarnak történetileg szerepelt hősöket, uralkodókat, stb. fölmutatni, hogy rajtok kívül valaki elhiszi-e vagy sem? azzal nem igen törődnek. Mária laktermein kívül a kastély többi része II. Károly korából való, görög stýlben épült négyszög.

A kastély mellett levő kápolnának csak romjai láthatók. Eredetileg I. Dávid építtette, (1128) I. Károly angol, II. Jakab katolikus isteni tisztelethez alkalmaztatta. De a skótok, mert egyik kultuszt

sem szenvedhették, lerombolák, s ma csak a hajóboltozat van fenn, gondoskodnak azonban, hogy a megmaradt részt lehetőleg megóvják a pusztulás elől. A palota többi része kényelmesen van berendezve, hogy a Balmoralba menő és onnan visszatérő angol királynő ott szállásolhasson.

A (Holyrood) palota mögött emelkedik a Salisbury Crags,*) melynek legmagasabb csúcsa az Arthur's Seat (Arthur ülőke) bazaltszikla, mely fekvő oroslánhoz hasonlít. Innen szép kilátás esik a tengerre és a városra.

Egyáltalán az ó városban még ezelőtt 50-60 évvel is több hely emlékeztetett a háborúra és a régi háborús időkre, mikor minden templom egy-egy kis erőd volt, mély sáncokkal körveve. Mondanom sem kell, hogy a várat kiválóan mély árkok kerítették, melyek még e század elején is őszzel és télen egy nagyszerű sártenger fenekéül szolgáltak. Legkésőbb szabályozták a sáncolatokat a vár északnyugoti részén. Valahányszor e helyen jártam, mindig eszembe jutott egy jeles történelmi adoma, mely midőn egy felől azt mutatja, hogy a skótok fővárosában nem régen volt az idő, mikor csak imákkal és könyörgésekkel felszerelve járhattak az emberek; másfelől igen mulatságosan jellemzi e népnek túlzó vallásos kedélyét és azt a megvetést, melyet azok iránt tanúsít, kik az

*) „Crag” celta szó, Írlandban Carrick, Walesben Craig-nek mondják, s mindkét helyen sziklát jelent.

övétől eltérő módon hisznek istenben. A múlt században élt híres szkeptikus bölcsező Hume (olv. Hjum) Dávid a kastély mögött járkálván, mint ő maga is sokszor elbeszélte, történetesen az akkor ott levő mocsárba esett. Midőn látta, hogy egy magára kivergődni nem képes, egy elmenő asszonyt hívott segítségül, aki azonban az első fölszólítást föl sem vette. Csak a legkomolyabb kérés után jött a sárban fetregőhöz, s őt rögtön így szólította meg „Úgy-e bizony te vagy az az atheista Hume?”; Igen, igen, de az mindegy – monda H. – a keresztyén könyörület azt parancsolja mindenkivel jót tégy. „Keresztyén könyörület ide, keresztyén könyörület oda, felelt az asszony, de biz én az ujjomat sem mozdítom meg érted, míg keresztyén hitre nem térsz és a míg el nem mondod a Miatyánkot és a Hiszek – egy – istent, vagy pedig itt hagylak, ahol találsz”. A skeptikus komolyan megijedve az életveszélytől, mit tehetett mást, mint hogy elmondotta a kívánt formulákat.

II.

Elhagyjuk immár az „old Keekyt” vén füstöst mint a nép az ó várost ma is nevezi, s áttérünk a Scott W. emléke mellett levő Waverley Bridgeon az új városba. Mintha csak valami bűvészet változtatott volna át mindent! Az emberi ész és szorgalom volt a nagy mester, ki emide gyönyörű parko-

kat teremtett, beljebb büszke palotákat emelt. Az új város nem csupán tiszta, de fényesnek, pompásnak mondható. A parkok hosszában fekvő Prince's Street méltó díszé Edinburghiak, ezzel párhuzamosan halad a (115 láb széles) Georg Street, mely nagyszerű palotáival és díszes emlékszobraival (Pitt és IV. Györgyé) bizonyosan Európának egyik legdíszesebb utcája. A 4-6-8 szögletű, kör- vagy ellipszsalakuterek (Squares) a hegyes, lejtős, tiszta s tágas utcák igen kedves benyomást tesznek az idegenre s örömet elismerjük, hogy e várost méltán nevezték Scott Walter kedvenc lakhelyének (Scott's darling seat). Az új várost kiválóan tudósok (jogtudósok), egyetemi családok, s a nobility és gentry azon része lakja, melynek erszénye, jövedelme nem bírja ki a folytonos Londonban lakást. Az olcsóbb „city”ben szintén föltalálják a művelt és társas élet élvezeteit, mely körülmény sok művelt családot vonz ide. Edinburgh tehát nem kereskedő, sem gyárváros, hanem nemességi, vagy ha úgy tetszik, egyetemi főváros, hová sokan gyermekeik célszerű nevelése végett is húzódnak. Csak az egyetemmel, mintegy 5 ezer lélek áll összeköttetésben, mint tanuló, vagy tanár, vagy tanár családjához tartozó. Sokan azt állítják, hogy a város 200 ezernyi népességének egy harmada a művelt körhöz tartozik.

Egy másik igen alkalmas nézpont a városra a Parkok hosszában elnyúló Princes Street végén az úgynevezett Calton Hill. Mint említettem a városnak

több pontján vannak szobrok fölállítva, de e halom különösen a skót hősök és költők emlékoszlopainak van szentelve. Mindjárt északi részén van a Nelson oszlop, mely világító toronynak bátran beillenék,*) attól néhány lépésre egy félben maradt nagyszerű emlék, az úgynevezett nemzeti monument (National monument) hol egy a Parthenon mintájára épített templomot terveztek a Waterlooi hősök emlékének szentelve. Azonban vagy a lelkesedés fogyott ki hirtelen, vagy a tervet találhatták igen költségesnek, elég az, hogy a 12 oszlopnál, melyek mindenike 1000 font sterlingbe került, abba hagyták. Ehez közel van a Playfair szobor; ismét egy másik; Dugald Stewart; s a halom aljában a skót népdalnok Burns szobra.

A Calton Hillről igen szép kilátás esik a városra. Ha a Princes Street felé fordulunk, jobb kézre esik a tenger és Leith, megfelelően Athen mellett a Piraeusi kikötőnek; balkézre az ó város. A skót főváros mögött a Salisbury Crags, s az Arthur seat képzelgetheti a regényes Parnass és Citheron hegyet, melyek szomorúan beszélnek a hősök földéről, a hallhatatlanok hazájáról.

Két tervrajz fekszik előttem. Egyik Aristopha-

*) A Nelson-emlék csúcsán van egy golyó, mely mindennap 1 órakor leesik, s azzal egy időben, dróttal való ügyes összeköttetés útján egy ágyú sül el, tudtul adván az egész városnak a pontos időt. Ilyenkor óráját mindenki kiveszi zsebéből, megnézni, ha vajjon siet-e vagy késik?

nes és Demosthenes, másik Scott Walter és Burns hazájának tervrajza. Amabban látom azon nevezetes emlék romjait, melyet Demosthenes fényes tehetségének elismeréséül építettek, az úgynevezett turris pemesthenist, míg emitt a Prince's Street baloldali közepén egy hatalmas emlékoszlop tűnik föl, melyet akár Scott Walter tornyának nevezhetnénk. Méltó előismerése a nagy költőnek, kinek művei oly híven tükrözik nemzete jellemét, mint Demosthenes szónoklatai az athénei népet. A 200 láb magas építményt Kemp György terve szerint 1840-44 építették föl. Az önmagát képzett művész nem láthatta befejezve kitűnő művét. Az emlék, pénzünk szerint mintegy 170 ezer forintba került, mi aláírások útján lett fedezve. A leginkább goth stílusban épült művet csak akkor bámulja az ember igazán, ha a belsejében levő lépcsőn felmegyen, s minden emeletről körülnézi. Tetejéről szép kilátás van a városra, melynek épületcsoportozatai meglepő arányosságban tűnnek föl, mint az alatta levő parknak szépen beosztott részletei. Ha ily távolból nézünk egy várost, akkor jut eszünkbe, hogy mi nagy befolyással van a lakosok egészségére az épületek arányos berendezése. Innen látszanak Edinburghnak a tenger felé lejtős, de igen tiszta utcái, a többnyire szobrokkal díszített térek, Szinte szemben van velünk egy másfélszáz láb magas karcsú oszlop, csúcsán Melville szobra, Fittnek benső barátja és társa volt.

Ne feledjük, hogy a Calton Hillen vagyunk.

Ma szerencsére tiszta délután volt, mi itt nagy ritkaság, tehát remélhetjük, hogy az est sem lesz ködös. Várjunk egy \kissé, míg lámpákat gyűjtanak. Este a Prince's Street, a Leitheba vezető út, a gyá-
rak lángolva füstölő kéményei, a kivilágított kikötő, a tengeri világító tornyok, melyeknek lámpái kimért időkb-
ben meg-meg fordulnak, s tündéri fényt vetnek az öt angol mértföldnyi széles Firth of Forth (ten-
gernyílás)-ra; ezek – mondom – valami oly lát-
ványt nyújtanak, minőt Európának talán egy váro-
sában sem láthatsz. Mintha alattunk is egy csillagos ég terülne, s a szellő, mely a tenger mormolását
csöndesen hozza füleinkhez, mintha Pán édes szel-
lője volna, s azt susogná, hogy a Pentelikus vagy
Citheron hegyén a félistenek lakhelyén vagyunk. E
sajátságos fényáradat valóban elragadó! a szív egy-
szerre földobog, s érezzük, hogy ily édes percekre
emlékezésül írhatta Kisfaludynk: „és alattunk és
fölöttünk és bennünk is a menny volt, – szívünkben
szent tűz lángolt.”

Esti tíz óra felé jár az idő. Az óvárosban még mindig nagy zaj, ellenben itt az új városban mély csend van. A kik az utcán járkálnak, nem színház-
ból jönnek, hanem valamely kevés zajjal lefolyt házi
mulatságból, mely rendesen isteni tisztelettel vég-
ződik. Színházuk ugyan van, de inkább csak muto-
gatni szokták, mint ma a Perikies építette Odeon
helyét Athenben. A város és környéke hasonlíthat
ugyan Athénhez, de a nép, t. i. az új város népe

csakugyan nem az athenei. A skót nem lelki tápláléknak tartja a színházat, mint a régi athenei, habéin méregnek; szóval Shakspeare hazája nem a Sophoklesé. Itt a művészetért nem égnek, nem lángolnak. [A festészetet és szobrászatot csak a legújabb időben kezdik szobai díszítménynél többre nézni; a (lord mayor ülőhelye) gyapjas-zsák, Perikles féle eszméknek nem igen enged helyet; o levegő nem való Apelles ecsetjének, sem Phidias vésőjének; kezeikből az ecset és véső kihullott volna a hideg klíma miatt. Nemcsak a klíma, a nép is más mint a görög. A görög kiválóan a költészet, az angol a realitás nemzete. Az a legdurvább követ is idealizálta; ez a legmagasb eszméket is realizálni akarja. Annak jelszava a szép: ezé a hasznos, az a delfii jósdába járt kérdezni isteneit: ez a népbankba viszi megtakarított filléreit! Ha itt a szobrászat, építészet, vagy zene hatalmáról szólasz, vaknak színekről, siketnek hangokról beszélsz. Igen kevesen emelkedtek az angolok közt a hasznoson kívül a szép érzésére. Hiszen ki a parlamentben is földött fővel ül, hogy is vehetné le kalapját egy szobor előtt, legyen bár a belvederi Apolló, vagy a milói Venus?... Hallgass meg a színházra vonatkozólag egy rövid párbeszédet: Az istenért Ön színházba megy? monda túlbuzgó házi asszonyom nagy meglepetéssel, midőn megtudta, hogy hová készülök. Igenis, és miért ne? feleltem röviden. „Hiszen a színház méreg!” monda egész hangnyomattal. Úgy hát Shakspeare minden műve

méreg, mondám a jó asszonynak, kitől először bal-lám e nyilatkozatot. „Igen méreg, pokoli méreg!” erősíté újra. Nem akartam megrémíteni a jámbor teremtést, s ezért csak magamban mondám: „inkább a Shakspere poklába, mint az ilyen baptisták mennyországába!” És most jó éjt! megyek a színházba, hol Charles Kean, Angolország első színművészenek vendégjátéka lesz. Holnap erről írok.

III.

Tegnap este először, s ugyhiszem utoljára voltam a Royal Theatreban. Mint említettem a legelső angol színművész Charles Kean vendég szerepelt. Shakspere III. Richárdját adták fölemelt helyárrakkal. Sajátképen 8-kor kezdődött az előadás, de én már 7 órakor a színház előtt voltam, mert tudtam, hogy tolongás lesz. Csak a játék megkezdése, előtt egy negyed órával nyitották ki a színház ajtaját, s a” mint bementem, jobban mondva bevitettem mások által, eszembe jutott az az idő, mikor Pesten az uralkodó tiszteletére történtek a színház előtt ilyen egymást puhító műtételek, s a publikum nem a maga lábán ment be Thalia templomába. A színház bel-seje igen csinos; de nincs sem oly magas, sem oly terjedelmes, mint a pesti nemzeti színház. Alig van egy pár páholy, többi része első-, másod- és harmad-rangú ülőhelyekké van változtatva.

Elsőben is a közönség egyetlen magaviselete

tűnt fel nekem. A nemzeti színház vasárnapi karzati népe még illedelmesen viseli magát ezekhez képest. Szünetek alatt kiabálnak, füttyölnek, ordítanak, vacsorálnak, söröznek, champagnereznek, palackokat bontogatnak, s az ismerősök különös állati hangon tudatják egymással, hogy ők is megisztelték a színházat ritka jelenlétökkel. Egyszóval képzeld a pesti városligeti úgynevezett Kingel-Spiel publikumának röhögő rivalgását, s lesz fogalmad az itteni színházi közönségről. A nagy zaj miatt alig hallhatni a zenét is. De minő zene? nálunk hajdanában a vándor színészeknek is különb zenéjük lehetett. Székely földön a kalákások vagy aratók zenéjével tehető párhuzamba. Alig vártam, hogy már vége legyen a rász kintornának, s láthassam a medvét is, az alföldi magyar mondása szerint. Hála isten! felhúzták már a függönyt, kezdődik a játék. Kean lépett ki elsőben. A veteran művész közép termetű, jól kihizott s már élte delén tul levő férfi, nagy szájjal, s meglehetősen rekedt hanggal. A darab szövegét magammal akartam vinni, mint itten szokás, de kár lett volna, mert teljesen megtizedelték, s csak nagy nehezen tudtam volna figyelemmel kíséreni. Ennélfogva Kean hamar eljátszotta szerepét, s most azt sajnálom, hogy körülményeim miatt, Hamletben nem láthattam, melyet nem nyirbáltak úgy meg. Kean művészete úgy látszik korával együtt hanyatlásnak indult. Hastikában a szárazföldi első rangú művészek jóval felülmúlják. Oly helyeket, hol a sorstól sújtott hős,

M. Richard meg nem tört méltóságával kellett volna föllépnie, s parancsolnia, szenvedélyesen fakadt ki, rni igen rontotta az illúziót. Az is föltűnt előttem, hogy a darab végén Kean megköszönte vendégsze-replése alatt tanúsított szívességét a közönségnek. Azután a féltékeny asszony (the jealous wife) című vígjátékot adták, melyben az elébb drá-mai hős, mint komikus szerepel, de sokkal kevesebb szerencsével. Keannak, régi nagyságából, úgy látszik csak hatalmas szemjátéka maradt meg. A többi színészek oly gyengék, hogy szót sem érdemeinek. Tagadhatatlanul nagy érdeme Keannak, hogy Shakspere hitelét némileg helyrehozta a színpadon. Tudnod kell ugyanis, hogy a sikamlós helyek miatt nemcsak az edinburghi, de a londoni színi .közönség is többre becsülte ezelőtt néhány évtizeddel is a másod- s harmadrangú vígjátékokat, ha mindjárt ízetlenségek voltak is. Holmi korcs faj miatt szám-űzve lett a színpadról Lear és Hamlet, s e század elején M. Ready tett igen sokat a színészet iránti hangulat javítására. Utána jött Kean, s míg ő volt a királyné színházának igazgatója, addig legalább Londonban lehetett látai csonkíttatlanul s szemérem sertése nélkül a legnagyobb drámairó műveit; de hosszas fáradozásának az az eredménye lett, hogy a mint a színpadról elvonult, ismét oda süllyedt az angol dráma, mint a hol előtte állott. S ma már a dráma az angol színpadon nem művészet, csak una-lom űző szer; minden magasabb hivatás nélkül.

Mind a színigazgatóság, mind a közönség egyiránt hibás e tekintetben. A színház vagy üzérkedő vállalkozó kezében van, ki a közönség érdekeivel nem sokat gondol, drámai ízlése sincs, csak pénzre vágyik, s egy pár népszerű színészt szerződtet. Neveiket iszonyú nagy falragaszokban hirdetteti, és a közönség nem azért megy, hogy Othello vagy Lear szerepét, hanem hogy Mr. Keant vagy Mrs X-et Lear vagy Othello szerepében lássa. Semmivel sem jobb az eset, mikor valamely tekintélyes színész kezére jut a színház. Ez azt gondolja, hogy ő a színpad! (l'étage c'est moi!). Minden nevezetes szerepet magának tart fenn, mert azt hiszi, hogy csak ő érette látogatják a színházat. A mit ő meg nem bír a darabból, abszolút hatalommal feldarabolja s színészei között kiosztja, jól, rosszul, arra nem igen ügyel.

Ennélfogva nem csodálhatod, ha a színházba Járó közönség itt körülbelől úgy viseli magát, mint nálunk a majomkomédiában; a vallásos rész pedig puritán megvetéssel fordul el a színpadtól, mint szentségtelen, s üres időtöltés helyétől. Majd ha a nagy közönség átlátja, hogy nemcsak a vallásos érzés emel ég felé, hanem a színművészet is; hogy a színház nem ördög kápolnája (devils chapel), hanem legmagasztosabb érzelmeink temploma; és ha a színészek szintén felfogván magasztos hivatásukat, tanulni s haladni fognak: akkor, de csak akkor remélhető, hogy az angol színpad is megújul, s méltó lesz Shaksperehez, kit jelenleg száműznek,

vagy legjobb esetben szánandóan megnyirbálnak a színpadokon.

De miért is rajzolólok tovább az angol színházat; láthatod itt színház nélkül is az élet legszívrehatóbb drámai jeleneteit. Menj csak a High Streetre este felé, de kivált szombat este, mikor a munkás nép kikapta heti díját, lehetetlen, hogy Hamletnek vagy Learnak legtragikusabb jelenetei inkább meg-hassanak, mint az ó város szánandó külsejű lakói-nak csoportjai, kik régóta sóvárognak egy boldogabb jövő után. A keletieknél a tehetős szülék gyermekeiket mennél rongyosabban szokták ki küldeni az utcára, mert félnek, hogy szebb ruhában könnyen megigézhetnék őket. Sok utazónak valami ilyesmi jut eszébe, mikor a skót főváros hajdani főutcájára lép. A szennyes színű házakból, hason ruházatú s szánandó arcú gyermek és népcsoport tódul kifelé. Az ittas munkások, rongyos és kiéhezett gyermekek, sipító asszonyok és leányok eszeveszetten járkáló csőcselék csoportjainak iszonyú a lármája, mintha kenyérért és multságért kiáltanának (panem et circenses), mint Caesar idejében a római alrendű nép. A nép zajongásából egy-egy utcai prédikátor kiabálása válik ki, a ki nem annyira lelket, mint inkább fület rázó hangon kiabálja: „térjete meg, mert különben el nem közelget nektek a mennyeknek országa.” A körülálló nép bámulva, legtöbbször közönyösen hallgatja a fizetésnélkül is rettentő testmozgással, s néha egész a török koldus szájhabzásáig menő erőlködés-

sel kísért szentiványi énekeket, mintha mondaná a legújabb kiadású kegyes dikciókra, hogy: régi nóta ez prédikáló uram, sőt sokszor nevetéses jelenetek fejlődnek ki, ha valamely részeg munkás a prédikátorral felelni kezd.

Mit mondasz erre, ha összehasonlítod este a buzgólkodó új várost, e rakoncátlan, neveletlen népszörnyű állapotával? Ide kellene igazán reform tetőtől talpig: szétromtani egészségtelen lakásaikat, megfékezni kicsapongásaikat, új lakokat teremteni a boldogtalan nép számára, s az új helyekre szívben, lélekben megújult embereket; ez volna az igazi felebaráti szeretet, a krisztusi munka. Nem mondhatnám, hogy nincs buzgóság az új város lakosaiban. E nép gyermekeinek egy részét iskoláztatja, e mellett a különböző tanintézetek missziói társulatok által akarják a jó útra téríteni, de ez mind nem elég, ide gyökeres javítás kellene. Azokkal a nagyszerű összegekkel, melyeket a presbyteri és nem presbyteriek a zsidók meg a négerék megtérítésére évenként áldoznak, bámulatra méltó reformot lehetne itt tettezni. De csodálatos! hogy az ember a távolban lévő, mindig szebb színben szereti látni, s azért inkább tud lelkesülni, mint a mi szeme előtt van. Bizonyynyal itt Edinburghban nagyobb öröm van egy megkeresztelkedett zsidón vagy megtért négeren, mint 99 edinburghin. Ha valaki a whisky*) poha-

*) Erős pálinka.

rát e nép kezéből kivenné, s helyébe az örökélet italának kelyhét adná: bizonynyal tenne, ha nem nagyobb, legalább is akkora szolgálatot a keresztység s a humanitás szent ügyének, mint az az afrikai meg amerikai térítő, ki sok sanyarúságot és üldözést szenved Krisztus ügyeért idegen földön és oly nép között, mely a Krisztus vallását legtöbbször kigúnyolja, mikor itthon a megváltásért „buzgó imádság epedez százezrek ajakán”. . . .

Ennyit az angol és skót élet s dráma színpadáról. Holnap némely közintézetekről valamit.

IV.

Hadd mutassam be Edinburghnak még két nevezetes intézetét: a képtárt és régiségtárt. A Royal Institution, máskép régiségtár, dóriai stýlben, éjszakon és délen gyönyörűen ékített homlokzattal; Edinburgh legdíszesebb épületeinek egyike, az ó és új város között, az úgynevezett földszánc (Earthen Mouth.) Ez épület 1836-ban fejeztetett be s közel negyvenezer font sterlingbe került. Egyéb becses régiségek közt itt őrzik a szószéket is, melyből a hírneves reformátor Knox János hirdette éveken át az evangéliomot. Ugyanennyibe került az 1858-ban felépült és sokkal egyszerűbb nemzeti képtár, mely az előbbi mögött néhány lépésnyire látható, s jobbra angol művészek festményei, metszvényeivel és

szobraival van tele. A festvények közt kitűnők Gainsporugh, Reymold csinos tájképei. Landseertől néhány genre kép. Egyébiránt az első rangú angol festők, mint Turner, Maclise, Arnitage, Lee és Cooper jellem- és tájrajzaik, Londonban a National Galeryban és a Kensington Museumban láthatók. Nem felejttem el megemlíteni, hogy a régiségtárban még a következő becses régiségek őriztetnek: a római uralom korából fegyverek, tábori készletek (például egy római tábori üst); gabnaneműek, sírkövek, edények stb. Az újabb korból nevezetes gyilkoló eszköz az, úgynevezett Maiden; a guillotinnak egy faja, melyet Morton gróf hozott ide Olaszországból, s melyet végszetszerűen ő rajta próbáltak meg először, s aztán Argyle marquist, Spottiswoodot és más kitűnőbb egyéneket végeztek ki. Ott őrzik azt a tizedfél hüvelyk hosszú, s hetedfél hüvelyk széles fésűt, melylyel I. Károlynak bárd alá került fején a hosszú hajat összefonták. Ha magyar nemzeti múzeumunk hiányos a régiségekben, például a fegyverekben, hadi öltözetekben, úgy hogy a török elleni hadjáratok legnevezetesebbjeiben, sőt a mohácsi vészkor használt fegyverpéldányaink sincsenek: bizony a skót gyűjtemény sem áll sokkal elébb e tekintetben, habár történelmi múltjuk megfelel a miénknek, győzelmekben s veszteségekben.

Igen nevezetes intézete Edinbúrghnak továbbá az Industrial museum: itt hazai s külföldi, különösen a khinai, japáni iparnak (porcellan, se-

lyemszövések) igen értékes cikkeit láthatni; továbbá a különböző iparcikkek készítés módja (például tó; toll, acél készítés) nézlettetően s fokozatosan van ismertetve. A természetiek tára szintén igen becses, főleg a halgyűjtemény. Itt van egy 60 láb hosszú bálna-csontváz, az első és második emelet között felfüggesztve, melyhez hasonlót Európának egy múzeuma sem mutathat fel. Olyan ez a váz itten, mint a british museumban a Clyptodon. Ezzel kapcsolatban megemlítem a skót gazdasági egyletet (Highland and agricultural Society), mely 1784-ben alapított különösen a felföld (Highland) földművelésének előmozdítására. Évenként számos díjakat tűzött és tűz ki új szerkezetű gazdasági gépekre, a gazdasági állatfajok nemesítésére, a terméketlen föld termékenynyé tételére, házi eszközök javítására, műszerekre stb. Szóval feladata a földművelés, az ipar emelése, a földműves nép helyzetének javítása. E társulat emberül megfelel feladatának; alig félszázados működése alatt a felföld színe egészen megváltozott, mert azt a legnagyobb részt műveletlen földet részben termékenynyé, egészben pedig iparországgá alakította.

Ha benne vagyok a száraz adatokban, hadd említem meg, hogy az itteni egyetem 1583-ban alapított, s népessége mintegy másfélezer. Legrégibb, s talán legjelentéktelenebb a skót egyetemek közt a st. andrewsi 1410-ből. A skót egyetemek az angolok mintájára vannak szervezve, de azoknál sokkal előbb

állanak. Főleg az előszóval való előadásokra fektetnek súlyt, mi nem kevés haszonnal jár a tanulókra nézve. Ez év elején (februárban) monda a hírneves John Stuart Mill a skót egyetemekről, azokat az angolkéival (Oxford, Cambridge) párhuzamba állítván, hogy a skót egyetemekre tudatlanul mennek az ifjak és ott taníttatnak; az angol egyetemekre szintén tudatlanul mennek, s még tudatlanabbul távoznak el.

Az egyetemeken tanulás másutt is költséges, de itt már annál fogva is az, mert az egyetemi év megnyitása és bezárások alkalmával díszruhában kell a tanulóknak is megjelenni. A fővegtől kezdve a keztyűig, minden meg van szabva, hogy milyen színű, minő kelméjű legyen stb. a színek a tanszokok szerint változnak. E szokásos külsőség, teljesen a középkor maradványa, s a német egyetemeken még csak a tanárookra nézve érvényes. Egy ilyen egyenruha sokba kerül, holott ezen kívül más alkalmossal nem igen használják. Eltekintve az egyetemtől, a többi iskolákban is sok tandíjt kell fizetni, nem úgy mint például Svájcban, hol a tanítókat egészen az állam fizeti. E szerint itt a rendes elemi és közép iskolákban is sok költségbe kerül az iskolázás, s a szegény nép nem taníttathatná gyermekeit, ha a vagyonosabbak segédkezet nem nyújtanának, iskolák fölállítására és föntartására által. így keletkeztek a vasárnapi iskolák, majd minden nagyobb városban, többnyire magán vagyonosak költségén; továbbá a szegény gyermek-iskolák (Ragged-schools) és a

mi legnevezetesebb, a javító-iskolák (Reformatory-schools).

A legelső vasárnapi iskolát 1781-ben alapította Radkes Robert Gloucesterben, ki vasárnaponként a lézengő szegény gyermekeket összeszedette, s tanította a vallás tárgyaira. A mily mérvben növekedett a vasárnapi iskolák száma, úgy kevesbedtek mindenfelé a lopók és tolvajok is. Ez a tapasztalás adott alkalmat a javító iskolák alapítására, már azért is, hogy a lopásba vagy egyéb csínbe került gyermekek a jó erkölcsűektől elkülönítve legyenek.

Az edinburghi szegény-gyermek-iskolában több mint 180 fiú és leány gyermek nyer évenként oktatást s teljes ellátást. Honnan kerül ki ez a sok szegény gyermek, kérdezhetnéd? Többnyire az utcáról, vagy oly házakból, hol a szülők rossz példája korán megmérgezné az ártatlan szívet. Egyiknek szülői elhaltak, monda nekem a tanító; másiknak csak részeges anyja él; harmadiknak atyja börtönben ül; negyediket koldulás miatt hozott ide a rendőrség; egy ötödiknek sem senkije, sem lakhelye nem volt, s ide hozták mintegy lelenházba. Itt alaposan tanítják őket a tudományok elemeire, s ezenkívül naponként pár órán a fiukat mesterségekre, a leánykákat női munkákra. A fiuk maguk készítenek maguknak minden ruhadarabot: csizmát, nadrágot, mellényt, felső öltönyt; a szorgalmasabbak javára még egy kis pénzösszeget is takarít meg az igazgatóság eltávozásuk idejére. Háló szobájuk tiszta,

ebédlőjük szintén, s étkezésük igen egyszerű, de egészséges. Az iskola költségeit önkéntes adakozásokból fedezik, főleg nagy erélyt fejt ki az iskola támogatásában egy női bizottság, mely 5-6 ezer ezüst forintot képes e végre évenként összeszedni, csak Edinburghban s környékén.

A javító-iskolák nagy kiadású szegény gyermek (ragged) iskolák. Ezekben a 7-8 éves ifjú fegyencek a vallásos oktatás mellett, mesterségekre taníttatnak kitűnő mesterek által. Fő elv, hogy mindig és hasznosan foglalkozzanak a gyermekek. Alkalmam volt látni a glasgowi javító-iskolát, hol egész a bámulásig csinos és tiszta minden. Mintegy 300 fiú él itt évenként. Mikor az az ifjú fegyenc (e házi fogságban) 3-4 évet eltöltött, egy mesterséget jól betanult, s erkölcsében megjavultnak látszik: szabad szárnyára bocsájtják. Nagyon kevés eset van rá, hogy valakiismét visszaessék előbbi bűnébe. Száz közül 60-70 rendesen tiszta jellemű becsületes emberré s életrevaló iparossá válik. Alkalmam volt látni csinos nyomtatványaikát, pék, asztalos, lakatos, szabó, könyvkötő munkáikat. Van úszó iskolájuk, testgyakorló intézetük, kápolnájuk, téres kertjük, egyszóval minden, a hol kevés szabad órájokat élvezetesen eltölthetik. Tanítóik a lehető leghumánusabban bánnak velők, s nem egy innen kikerült derék iparostól kapnak hálataljes és köszöntő leveleket a tanítók, s az igazgató. Ha meggondoljuk, hogy Nagy-Britanniában 25-nél többre megy az ilyen javító iskolák

száma, s évenként ezrek kerülnek ki azokból, mint a becsületesség útjára tért s hasznavehető munkások: tisztelettel kell meghajolnunk az angoloknak ezen humánus intézményei előtt, melyeket szintén egyesek buzgó adakozása s pénz áldozata tart fenn. Mí-
dön e tekintetben ismételve elismerést szavazhatunk Albion népének, másfelől nem titkolhatjuk el azt az óhajtást, hogy egészen föl kellene már egyszer a szabad polgárok sorába emelni a munkás népet is, hogy ne lenne különbség gazdag és szegény között, ne lenne különbség kivált a törvény előtt, mely egyiránt védni tartozik a gazdag palotáját, s a szegény napszámos kunyhóját.

A felföld (Highland).

I.

Május elején, 1867.

Megenyhült a lég, vidul a határ, s vándorútra készül, nemcsak a gólya madár, hanem a tanuló is, ki a ködös-nedves napokon, melyek télen át Skóciában igen gyakoriak, nem egyszer tervezgette, hogy minő kedves dolog lesz majd a tavaszon kibújni a szobából, elhagyni a füstös várost, hogy a falusi jó levegőn vegyen kárpótlást a tél ridegségeért. A tanév beosztása is kedvező a terv kivitelére. A skót felsőbb iskolákat, egyetemeket, képezdéket, ápril elején bezárják, hogy a tanulónak, ki eddig a könyvtár poros könyvei közt búvárkodott, mintegy alkalma nyíljen a természet könyvét lapoznia. Egy pillantás a könyvbe, egy az életbe! mintha mondanák, s ezzel időt és alkalmat adnak ifjaiknak, hogy utazás által az élet különféle körülményeivel megismerkedjenek, maguknak mentől több tapasztalást gyűjtsenek – útravalóul leendő pályájokra. A skótok az évet két részre osztják: az egyetemi év ősztől fogva egész tavaszig tart, nem vévén figyelembe itt az újévi pár napi szünetelést; a szünidő tavasztól őszig, mintha rámutatnának, hogy ama

rész a tudományé, ez az életé. Míg nálunk majd minden öt-hat héti szorgidő után pár hétig pihennek a tanulók, hogy legalább felét elfelejtsek az azelőtt tanultaknak, a skót – hogy úgy szóljak – tagosítja az időt, s a helyett, hogy apróbb időközökre s adagokra darabolná a tanuló idejét és erejét, egymás végtében elvégezteti vele az egész évre kiszabottakat. Hiába! mondják sokan, nálunk ezt nem igen lehet kivinni, mert akkor a szüreten nem lehetnek honn a fiúk; hát még a karácsonyi disznótor! hát végre húsvét, pünköszt! – csak nem fogjuk megsérteni az ünnepek méltóságát! Aztán – mondja valaki – a sátoros ünnepeket a skótok nem ismerik, s a vasárnap szigorú megtartásán kívül, alig megy négy, öt napra évi ünnepeik száma. Aztán az angol is, kinek pedig életrevalóságot szoktunk tulajdonítani, nem szakgatja-e el az iskolai évet a miénkhez hasonlóan? Mind igaz, de még ezzel nincs megcáfolva az eldarabolás célszerűtlensége. Csupán tudomásul, némelyeknek elmélkedés tárgyául hoztam fel a fentebbi körülményt. – Minő kedves látvány itt, ha tavaszfelé a tanulók, mint a vándor madarak csoportokba sorakoznak, útra készülnek. Ez a csapat a continensre, egy másik Afrikába; a harmadik Amerikába, a negyedik talán a skót felföld beutazására. Úgyhiszem nekünk is jó lesz ez utolsó csoporthoz szegődni, egyfelől azért, mert tengeren nem fogunk sokat utazni, tehát a tengeri betegségtől nem félhetünk, másfelől pedig hasznos

megismerkednünk a felföldi tájak regényessége mellett, a derék skót néppel is, mely mint a felföldi tanulóktól tudjuk, igen nagyon érdeklődik nemzetünk s hazánk állapota iránt. Ők is kiállották egykor a szenvedés éveit, mint mi; nekik is megvannak egyházi vértanúik, gálya-rabjaik, mint a mi protestáns egyházunknak; ők is védték ugyan egy időben a »állási és politikai szabadságot, mint mi védettük. Jól tudják mit tesz az vallásért és alkotmányért szenvedni, küzdeni, s ebből magyarázhatjuk meg azt a valódi mély tiszteletet, melylyel legnagyobb politikai menekültünkről beszélnek, kinek arcképét nem egy skót házban láthatni, legnagyobb embereik arc képei sorában. Mikor hazánknak nagy érdemekben s hazaérti aggodalmakban korán megöszült fiát Turinban meglátogattam, mintegy újra éledni látszott, mikor a skótok között töltött éveiről beszélt, s Skodát második hazájának nevezé. Sajnos, hogy végzete egyik hazájában sem engedett számára maradandó lakhelyet, s hogy a szószék és diadalmasan környező nemzet helyett, íróasztalához, s egy igénytelen második emeleti lakhoz van kötve fiainak helyzete miatt, kik ránézve a hányatott élet édes feledéseit képezik. Szép törvényes reggel van (lawful morning)*). Tengerre magyar! el a tengerre. Induljunk a gran-

*) Lawful morning az angoloknál a hétköznapok reggele, melyen bármely munkát végezhetni, míg a vasárnapokat csak ünnepnek tekintik, helyesebben buzgólkodás és áhítat napjainak.

toni kikötő felé. Granton, Leith után, első kikötő helye Edinburghnak. E két kikötő közt fekszik Newhawen és Trinity két kis halász telep. Az előbbinek flandriai származású lakosai mind e mai napig megtartották sajátos nemzeti szokásaikat, házaikat másképp építik mint szomszédaik, másképp öltözködnek, csak magok közül vesznek nőt, úgy mint például nálunk az Irsa körül fekvő szláv falvak lakói, kik csak egymás közül házasodnak. Ezek (t. i. newhaweniek) nejei azok az éles torkú karahadikat, kiabáló s athleta termetű asszonyok Edinburgh utcáin. Halász nép lévén, a férfiak folytonosan a vizén vannak; a száraz ügyeket nejeikre bízzák, kiknek a háztartásban oly fontos szerepök van, hogy ha egy nem nagyon munkás és jó erőben levő leány akar férjhez menni, a többi asszony efféle kérdésekkel ostromolja: hogy akarhat férjhez menni, ha még férjének és családjának sem képes kenyeret szerezni? Edinburghtól délre esik Musselborough halász város, mondják ennek lakói is sokban hasonlítanak a newhaweniekhez. Az északibb partokon, például Aberdeen körül szintén vannak halász helységek, melyekről azt hiszik, hogy régi dán vagy norvég telepítvények. Sajátszerű tünemény, hogy a halász helységek másutt is úgy elűtnek a többiektől. A keleti tenger poroszországi partjain vannak halász falvak lett lakosokkal; a lettek közt (Kurlandban) eszthlandiakkal; Eszthlandban svédek, az északi tenger partjain helgolandiak; a Weser és Elbe torkolatainál friesek képezik a halász

telepítvényeket. E tünemény onnan magyarázható, hogy a friesek, hollandok, norvégek, őrségi hajós és kalásznép, s egész a jelen századig szabad halászatuk lévén, az angol tengerpartokon megtelepedtek, és az ő utódaik ama halásztelepeknek népessége.

A Forth tengeröböl vagy a mint itt nevezik firth of Forth, Leithnél csak 5-6 angol mértföld, torkolatánál 10-15 mértföld széles. Bellebb Queensferrynél alig fél mértföldnyi széles, s azután csak 2-3 mértföldnyire szélesedik ki. A mondott szorulatón túl vize édeskés (brakish – félig sós), s ezért a tengeröbölt itt már folyamnak (river-nek) hívják, habár nem igen vehető észre a víz folyása. Mellékesen megemlítem, hogy a Tay és Moray öböl szintén belső és külső részre válik, mint a Forth, kivált ha megvannak rakva hajókkal, s jár kel a sok gőzös, meg halász csolnak, mint méhek a kasból. Ha jól emlékezem a hatvanegyedik magyar országgyűlésen egy képviselő monda, hogy a jó kikötő nem lehet el víz nélkül. Az a t. képviselő, ha az angol kikötőt akarta volna meghatározni, körülbelől azt mondhatta vala, hogy nem lehet el egy rajhajó nélkül. A brit királyság – mondhatnám – egy nagy méhkosár, hová az Európa téréin összeszedett himport, az ipar és kereskedés legnevezetesebb nyers cikkeit, a hajók, mint szorgalmas méhek összehordják, melyeket London, Liverpool, Manchester, Schiefeld gyáraiban mézzé dolgoznak; London, Edinburgh, Glasgow a fölösleges részt szétküldözik, és

a nyers anyag termelőivel jól megfizettetik. Britannia a Virgil említette vízgyűrével, mely őt elválasztja a száraztól, a föld minden tengereit eljegyezte magának. Azonban nincs beszélgetésre sok időm. A Princ Consort gőzösön harmadszor csöngetnek, s indulunk északra A b e r d e e n felé. Az ég derült; a felkelő nap arany sugarai szelíden játszanak a szőke habokkal. Mihelyt hajónk elindult, lementem a kabinba, hogy szét nézzek az úti társak között. A fődélzetén már láttam pár jól termett angolt s néhány írlandit (Irishman), kiknek szójárásáról mindjárt észrevettem, hogy hová valók, mert nem a szép időről beszéltek, hanem a skótok vallásosságáról. Az egyik gúnyosan jegyzé meg, hogy a skótok csak a béke egységéről, (unity of peace) meg a mennyei dicsőségről (glory of heaven) tudnak beszélni. A másik erre azt beszélte el, hogy a skótok az íreket félpogányoknak tartják, s szánakozva beszélnek rólok, mint a sötétség fiairól. Ezalatt hajónk gyorsan haladott északra, én vissza-vissza pillantottam Edinburgh felé, ha látnám legalább a várnak, vagy a Calton Hillnek homályba merülő képét. Azután nyugotra a Fifeshirei (Fáj megyei) partok tűntek néha-néha elé; vagy közelebb egy bazalt-szikla alakú sziget, mint Inch-Colme, melyen egy régi klostrom romjai láthatók. Ezen szigetek mellett gyakran igen gazdag osztrigarétegek vannak, melyek azonban nem a halász gyarmatosoké, hanem egy-egy gazdag lordé. Elmaradt tovább a Fifeness parti szikla is a Forth torkolata-

nál, hol Guise Mária skót királynő hajótörést szenvedett; és a partnak egy másik része a „Margit reménysége” foka, melyhez egy vihar Margit angol-szász királynő hajóját csapta volt. Ezalatt eljött a reggeli ideje; csengettek, s én lementem a salonba, bogy egyszersmind a többi úti társakkal is megismerkedjem. A többek között két eredeti skót arc tűnt fel előttem, hogy felföldiek voltak, észrevehető volt beszédjükből. Reggeli után roszul kezdettem érezni magamat. Tengeri betegség jelei mutatkoztak. A hajó szolga egy kis b r a n d i t (pálinkát) javasolt. Úti társaim sem késtek a recipével. A pottle (e helyett bottle) of porter tid (e helyett did) me goot once (egy üveg sör használt nekem egyszer) monda az egyik felföldi. I perieve (believe) goot Room (rum) ant vanagar (vinagar) is apout (about) the pest (best) to the pit (fit) of your stamakk (e. h. stomach) (jó rum és ecet, úgyhiszem, legjobb lesz gyomorbaja ellen). Ferry good (e. h. very) observation (igen helyes megjegyzés) hangzék a másik oldalról, hová az írek telepedtek le. Borzadva gondoltam arra, hogy még valamelyik híres recipe szerint kúrálni kezdenek, mire egy művelt képű öreg úr mellém jött, s tanácsolta, hogy legjobb lesz, ha a pamlagra ledőlök, s teljességgel meg nem mozdulok. A tanács igen jó volt, csak a volt az unalmas, hogy mozdulatlanul kellett lennem. No de volt egy kis időtöltésem is. Alig tíz perc múlva az én highlandi farmerjeim elkezdtek poharazni. Áldomást ittak, mert a marhák

és borjuk jó drágán keltek el a Falkirki vásáron. Hogy fogalmad legyen e két felföldi épületes beszélgetéséről, íme egy pár megjegyzést közlök belőle.

Jó ember s jó whisky igen jó úti társ, monda Mr. Chaik; de még a jó meleg plaid sem haszontalan portéka, viszonzá Mr. Glenbogary. Erre elkezdtek rettenetes vidéki kiejtéssel filozofálni a plaidről. Mutatványul íme a folytatott párbeszédnek egy töredéke, csupa öszhangzókból, melyet egyik útitársam magyarázott meg nekem. Mr. Chaik kérdezve a kelme anyagát szól: oo? (e helyett: wool, gyapjú?) Glenbogary: Ay oo (e helyett: les, of wool, igen', gyapjú); C h a i k: A' oo (e helyett: all wool? egészen gyapjú?) Glenbogary: Ay, a oo (e helyett: Tes, all wool?) Chaik: A' ae oo? (e helyett: all the same wool, az egész egyféle gyapjú?) Glenbogary: Ay, a' ae oo (e helyett: Tes, all the same wool). Ehez a dialektushoz képest még a gömöri barkó vagy a navasaljai iskolázatlan székely beszéde is példányszerűen grammatikai. Hm, még az idő is szebb, ha jó vásárt csaphatunk, monda Mr. Glenbogary az épületes párbeszéd befejezéséül. S erre elmesélte többek kíváncsára, talán három, de mindig bővített kiadásban, hogy a borjuk párját 40 font sterlingért adta el. Ámde nem mindennapi állatok (good peef e helyett beef) is voltak azok! Egyik írlandinak Mr. Finlaynak sehogy sem fért a fejébe, hogy egy borjú, hogy érhet 20 fontot. Azzal gyanúsította Mr. Glenbogaryt, hogy olajpogácsával (oil-cake) hizlalta a borjúkat,

ki aztán rajzolni kezdette az állatok genealógiáját oly formán, mint midőn a székely ember peres ügyét adja elő az ügyvédnek, s szépapja históriájával kezdi. No, gondoltam magamban, már ha ezt is végig kell hallgatnom, épen annyi lesz, mintha a rum- és ecet-féle gyógymódra adtam volna magamat. Azonban nagy szerencsémre a hajó nagyot döccent; mindenki megdöbbsent, hogy vajjon nem vagyunk-e veszélyben. Mr. Glenbogary és elmés társai a fedélzetre siettek, hol a hűvös nyugoti szél az áldomás mámorát kifújta fejökből. Én pedig nem kis mértékben örültem, mikor meghallani, hogy nemsokára partra érünk. Este hat óra volt, midőn Aberdeenben kikötöttünk. Következő levelem e derék felföldi városról fog szólni.

II.

Aberdeen a Dee partján Edinburghtól északkeletre mintegy száz angol mérföldnyire fekszik. Ez is mint Edinburgh két részre, ó és új Aberdeenre oszlik. Ó Aberdeent az északi tengeri kalózok Aparcion vagy Aberdon név alatt ismerték. Aber, gael nyelven, parton vagy folyó torkolatánál fekvő helyet jelent. A Don nevű folyó észak felé a Deetől másfél mérföldnyire szakad a tengerbe. Északra ettől, mintegy tizizenkét mérföld távolban meredek sziklák közt, tojásdad félkör medencében, igen zajgó a tenger, mintha csak óriási üstökben forralnák a vizet, miért Buchan bullers (buchan parti üstöknek) nevezi a nép, Fen-

séges látvány a sziklák közeléből nézni, a mint egy-egy sörényes hullámtorlat harsogó zúgással a part-tömeghez ütődik, s négy ölnyire is fölnyargal a lejtős oldalon, hogy a szomjúhozó fővenyt megitassa, honnét aztán kis patakok alakjában visszafoly a nagy ágyba; vagy a meredek sziklákon megtörve visszahömpölyög, olykor egy-egy új hullám által ismét visszacsapatva. Gyönyörű játéka ez az öreg Óceánnak, s az elemek ezen örökös harca bámulatosan találó jelképe a szellemvilágban a jó és rossz elem örök küzdelmének. Vajjon mikor lesz vége e küzdelemnek? míg föld és tenger léssen, míg az ember, test és lélek, e két ellentétes elemből lesz összeállítva: soha. A tengernek és az embernek élete: küzdelem! – Közel ide szintén a parton Petshead mellett ásványos források is vannak, melyeket wine well – borvíznek hí a nép. A székely is így nevezte el a savanyú vizet, de borral jól iható voltáért; ellenben a skót a champagnerhez hasonló habzásáért.

Aberdeen élénk kereskedő város; az aberdeen pork (besózott disznóhús) csakolyan híres, mint nálunk a kassai sódar; de míg ezt Pestre is csak néha napján szállítják: azt a hollandusok nagy mennyiségben veszik, s kelet Indiába menő hajóikat azzal látják el. Híres még az aberdeeni sör (Aie) s Londonba nagy mennyiségben szállítják. Aberdeen környékén nevezetes cérnafonó- és gyapot-gyárak vannak.

De nézzük körül a várost. Az aberdeeniek azt tartják, hogy az ó város I. Dávid skót király ideje-

bői való. Az ízléstelen épületekről s szűk utcákról következőtve, az utas akár szt. Dávid idejéből valónak is szívesen elhihetné. Az új város egész ellentéte amannak. Különösen az Union Street és Castle Street Edinburghnak is szebb utcái közzé tartoznék. A házak négyszegletű szürke gránitból vannak építve, kívülről minden vakolat nélkül, mi a szemnek sokkal tetszőbb, mintha különböző színekkel volnának befestve. A szürke gránitot a város északi részén a Don partján lévő bányából vágják, honnan nagy mennyiségben szállítják Londonba is síremlékek- s utcai kövezetnek. A város pár évtized óta sokat haladt; népességét 80 ezerre teszik.

Szállásom a Free-Church College (szabad egyház tanodája) igazgatójánál volt, kit Principálnak neveznek. Itt a városok és iskolák előljáróinak különböző helyeken más-más címök van. Amazokat Mayor vagy Lordmayoroknak (London- Dublin- és Yorkban), majd Provost és Lordprovostnak (Glasgowban, Aberdeenben); majd Sovereignnek (Belfastban); az egyetemi előljáró Oxfordban s Cambridgeben: Vice-Chancellor; Dublinban: Provost, Edinburg. Glasgow, St.-Andrewsban: Hector: a theologiai intézetek igazgatói: Principals. Itt két dologra figyelmeztetlek. Elsőben, hogy nálunk is sok helyen találunk ugyanazon hivatalra eltérő nevet; másfelől, hogy míg nálunk a nagy és hosszas címezgetéssel élünk, itt a hivatali állás neve mellé csak az ürt, vagy néha azt sem teszik, mi igen könnyíti, s egyszerűsíti mind

a hivatalos érütközést, mind a társalgást. – Tudós házi gazdám, Principal L., ki majd minden évben megfordul a kontinensen, s néha a skandinavi félszigeten is, kitűnő vendégszeretettel fogadott, s minthogy másnap falura Ígérkezett prédikálni, egy egyetemi tanulót kórt föl mellém vezetöül. Vezetömmel megnéztük az alig tíz év óta fennálló új egyetemi épületet, melynek tantermei tágasak és világosak. Egyébiránt az aberdeeni egyetem igen régi. A természetes orvostani osztály az ó városban van Kings College név alatt (alapított a 12-ik században); a többi szakok új Aberdeenben, Marishal College néven (1593-ból). Aztán a városi múzeumot tekintettük meg, mely kisebbszerű ugyan mint az edinburghi, de azért a természetiek tára itt is gazdag. Általában mondhatni, hogy nincs angol múzeum, melyben természeti ritkaságokat, más világrészek terményeit vagy iparcikkait ne látná az ember, melyeket az illető helység fiai küldenek be különböző földrészekről. Hazánknak is van néhány ily lelkes fia, kiknek hasonló küldeményeik, hogy mekkora mértékben emelték múzeumunk becsét, mindenki előtt ismeretes. Itt láttam egy ökor szarvat, melyre egy canadai nemzet története volt leírva, és egy jávai fát, ágain igen ízletesen elhelyezett jávai madarakkal, árnyékában majmok– és házi állatokkal. A múzeum udvarán igen csinos szobor van James M. Gregornak, a város egyik kitűnő polgárának, polgártársai által emelve. E szoborral az a sajtáságos eset történt, hogy mikor készen volt, mi-

előtt a polgárság észrevette volna, M' Gregor maga fizette ki az árát. A Castle Squaron van az aberdeeni herceg emlék-oszlopa, s ettől nem messze a sebastopoli ágyúk, mely fajtából később Invernessben, Glasgowban és Stirlingben is több példányt láttam. Mikor délután szállásomra tértem, már két-meghívás is várt reám. Vezetőm tanácsára elhatároztam, hogy a vidékre ránduljunk ki, hogy lássam s tanuljam ismerni a skót falusi életet is. Aberdeentől onnibuson mintegy félóra járásnyira esik Cults, a város mulató-helye, ha úgy tetszik zugligetje. Az omnibusról Gibb Esquire*) mulató-háza előtt szálltunk le. Elsőben is a fákkal és virágokkal diszlő kertet szerettem vón megpillantani; de biz úgy jártam, mint mikor a székely földön érkezik valakihez vendég. Legelső kötelessége ugyanis a vendégnek asztalhoz ölni, s ott jól enni, ha mindjárt háromszor ebédelt is az napon. Különben vége hossza nincsen a házi asszony panaszának, s a parancsoljon enni, meg szeresse jobban-féle eredeti kínálatának. Hiába szabadkoztam, hogy csak az előbb ebédeltam: asztalhoz kellett ülnöm, s bár látták, hogy nem nagy kárt teszek semmi ételben, kivált a

*) Az Esquire cím megfelel a mi tekintetesünknek; de csak írásban használják, megszólításban soha. Az írásban sem szenved meg a Mister (úr) címet maga mellett. Tehát csak úgy írják, hogy Q. Esqu. és roszul lenne Mr G. Esqu. Hasonló történik nálunk néha a tiszteletes címmel, pl. X. tiszteletest ma láttam stb.

házi leányok nem szüntek meg kínálgatni, csakhogy mentől többet beszéljek, hiszen eddig úgylis csak könyvekből olvastak a magyarokról, hunokról és Attiláról, annak a hegyek közt maradt unokáiról: s íme most e népfajnak egyik tagja utazik közöttük, náluk van, asztaluknál ül. Jól emlékezem, mikor pár év előtt Vámbéry tatárját egy asztalnál épen úgy bámultuk, mint most engemet néztek. Mikor aztán jól megbámultak, s látták, hogy nyelvükön valahogy el is beszélek: egyik földabroszt hozott elé, másik holmi történeti munkát, a harmadik hazánk leírását adta elembé, hogy magyarázzam meg ezt, amazt, beszéljek erről vagy arról a királyról, országgyűlési, forradalmi nevezetes embereinkről, 48-ról, a szabadságharcról stb. Leginkább meg voltam akadva a magyar huszárokkal, kiket tetőtől talpig le kellett írnom. Theázás után, mi a társaság ifjai a kertbe mentünk, s elkezdettünk crickettet játszani. A híres nemzeti játék nevét a bunkós bottól vette, melylyel biliárd labda nagyságú golyókat, földbe szúrt drót félkörökön át kell ütni. Mindenkinek külön botja s külön színü labdája van; de a labdák különféle helyzetére annyi a szabály, hogy egy óra alatt megtanulni teljes lehetetlen. E helyen egyúttal megemlítem az úgynevezett Curling játékot is, melyet télen a jégen szokás játszani. A mellékeltem kép curlinget játszó skótokat ábrázol. Ez a játék a skót sportsman előtt a legkedvesebb, mert itt a hosszú tél miatt a jég jó sokáig eltart. E játékot meghonosították a skótok a

földnek majdnem minden fagyos részeiben: Canadában, Nova-Skóciában stb. Vezetőm oly érdekesen beszélt el egy Curling-matsch-ot, hogy nagy kedvem lett volna együtt játszani a Curlerekkel; így hívják a játék játzóit, kik télen a skót tavak és folyók befagyott partjaihoz hegyeikről, fálvak- és városokból összegyűlnek a E i n g körül (ez a játék-hely neve) nemzeti öltözetben. Mindenkinek megvan a maga Curling stoneja (curling köve), gömbalakú 40-50 font nagyságú kövek, rendesen kétféle: vörhenyes s fekete csiszolt gránitból összeállítva, hogy a jéghez ütődés alkalmával ne egy könnyen repedjen szét. A labdának fölül csinos vasfogantyúja van. A célt, hová a meglóbált követ dobják, tee- vagy tocsee-nek hívják; ez egy a jégen vágott kis lyuk, mely körül különböző átmérőjű köröket húznak a távolság jelölésére. A célponttól mintegy 120-150 lábnyira áll a játékos, s azon igyekszik, hogy követ a célponthoz lehető legközelebb dobja, vagy az ahhoz közel fekvő köveket ügyes dobás által eltaszítsa. Ami főleg olyankor, ha 20-30 személy játszik, nagyon nehéz; de nagy dicsőség is, s nem egyszer hallhatni a körülállóktól: beauty! magnificent! stupendous-féle felkiáltásokat. Az egész játékot a jégen játszott kuglizásnak nevezhetném; bár ennél sokkal elébb áll, mert a szabadban a szem, a kar s az egész test jobban edződik, e mellett a lélek is talál benne elég örömet. A játzók két csoportot képeznek. A győztes fél az, melynek a célponthoz legközelebb eső 31 köve van.

A játék-tért mindig gondosan söprik és tisztogatják, hogy sima legyen. Vannak néhol úgynevezett Curling ponds (tavak) melyek ily célra vannak készítve, s ha a régi játék-tér elromlott, pár hüvelyknyi vízzel beöntik, s ismét simára fagy. E játék kedvenc mulatsága az angoloknak a lordtól kezdve egész az utolsó napszámosig, s ha a zöldasztalnál együtt nem ülhetnek is, a templomon kívül, még a Curling klubb az, hol a milliomos és a szegény testvérisül.

Legrégibb Curling egyesület Edinburghban a Caledoniai (Grand Caledonian Curling Club). Vannak ily egyesületek Északamerikában is, például a Toronto és Montreali Curlingek, melyek bár 400 mértföldnyi távolságra fekszenek egymástól, néha mégis kihívják egymást egy pár barátságos játékra. A szenvedélyes játékosok éjjel fáklya világnál is szokták folytatni a játékot, mi közben kedélyesen dalolják régi Curling dalaikat. Minden ily társulatnak van elnöke, kit rendszeren a legmagasabb állású egyének közül választanak; van papja, ki minden ünnepélyes alkalomkor könyörgést mond; még régiségi gyűjteményeik is vannak.

Mint említém a másik nagy nemzeti játék a cricket. Ennek is megvannak a maga társulatai, s azok közt némelyiknek még egyenruhája is, külön címere stb. Uralkodók sem szégyeneit e játékot. I. Károly és II. Jakab híres cricket játszók voltak, s kivált az utóbbival senki sem mérkőzhetett, csak egy igen igénytelen állású alattvalója, Bár a királyok

szenvedélyes cricket játszók voltak, a kormány mégis sokszor tilalmazta e játékot. Például egy 1457-beli rendelet megtiltotta e játékot, nehogy az ifjúság e miatt a nyíl lövést elhanyagolja. Azonban ez nem sokat használt. Egy századdal később Edinburgh már már ezer forint értékű érdemjelt tűz ki a kitűnő cricket játszóknak, mi eléggé mutatja a nemzeti játék virágzását. Holnap mai tapasztalataimnak folytatása következik.

III.

A cricket játszás után Mr. Gibbtől megtudtam, hogy a közelben van egy kis népiskola, melynek épen ő a patrónusa. Ezt annyival érdekesebb volt meg néz nem, mert, mint hál iam, pár nap múlva vizsgálat lesz, s az új tanító nagyban készül arra. Mikor megindultam vendégszerető házi gazdám mal, csak néztem mindenfelé, hol lehet a szomszédságban az az iskola, hiszen alig van az egészben 20-25 ház, s azok is fél mérföldnyire fekszenek egymástól. Magyarországon ilyen puszt a helyen inkább csárda szokott lenni, gondolám magamban. És honnan szedhetnek itt össze elegendő gyermeket az iskolázásra? kér dem Mr. Gibbtől. Az itt nyaraló uraságok és cselédjeik gyermekei, közül minden évben számszerint 70-80 jár e kis iskolába. Néhány perc múlva, alig néhány négyszög ölnyi kereszt alakú épülethez értünk; ez volt az iskola-ház. A mint bementem, a szép fehérre

meszelt falon, az iskola padoknál valamivel fentebb körös-körül kettős vörös szalagot pillantottam meg. Mi lehet ez? kérdem magamtól; hiszen e terem nincs kifestve, s ok nélkül csak nem fogják ilyesmivel eldíszíteni a falat. Közelebb menve láttam, hogy köröskörül a gyermekek írása van a falra szegezve, s keret helyett, az egyformaság kedvéért, vörös szalaggal megszegélyezve. Igen jól esett ott látnom a legprimitívebb írást is, mit a gyermekek diktálás után írtak. Eszembe jutott Rousseau, mikor Emiljében azt tanácsolja, hogy a gyermeknek legelső írását s leggyengébb rajzát kell rámba foglaltatni, hogy mutasson valamit; a jó rajz maga magáért fog beszélni, annak nem kell aranyos keret. Itt azonban oly írások is voltak, melyek bármely real-iskolának is becsületére váltak volna. E mellett a fal be volt aggatva földabroszokkal, melyek nálunk, még a népesebb gyülekezetek elemi iskoláiban is, fájdalom! szűken vannak. A fiú és leány gyermekek egy teremben, de a terem más-más részében tanulnak; közbül van egy kis szószék, s a tanító innen magyarázza az elemi tantárgyakat, melyek közt első helyet foglal a bibliai történet és a vallás. A tanító fizetése felmegy ötven fontra, pénzünk szerint ötszáz forintra, miből a nagyobb részt Mr. G. fedezi, mint patrónusa az iskolának. Nagyon sajnáltam, hogy sietős utam miatt nem lehettem jelen a vizsgálaton, mely, az előkészületekből ítélve, igen kedvezően üthetett ki. Lesz azonban még alkalmam holnap is

Colákat látni Aberdeenben. Visszatérve G. lakására, a házi leányok – kérésemre – skót dalokat daloltak, zongora kísérettel, melyeknek mértéke nagyon hasonlít a magyar népdalokéhoz. Természetes, hogy Burns dalai itt a legkedveltebbek és legkedvesebbek; pl. Clarinda The young Highland Rover; Blyth was she stb. népdalokat hallottam ez este, s önkéntelenül Petőfink „Juhász legény, szegény juhász legény”-e, Cserebogár, sárga cserebogár”-ja stb. jutott eszembe, mert azokat is hasonló lelkesedéssel dalolja népünk. Nem mulasztom el megjegyezni, hogy a skót felföldön, a nép kunyhóiban kivált a népköltők, Burns és Moore műveit rendszeren feltalálhatni a biblia mellett. Két körülménynek tulajdonítható e kedvező jelenség: elsőben, hogy a nemzeti hősök dalait s összes műveit igen olcsón, alig pár-pennyért megveheti a nép. Mr. G. monda, hogy gyakran látott falusi leánykákat, kik megtakarított pennyjökkel mezítláb siettek a városba, hogy kedvenc költőjöknek műveit megvegyék; ez ama másik körülményre mutat, hogy a skótokban a költészet iránt való szeretet nagyon ki van fejlődve. Szintén Mr. G. monda, hogy munkásai között többször akad olyan, ki Byron és Scott műveiben is némileg jártas; az az eset pedig (s ez igen nevezetes!) nem egyszer fordult elő, hogy városba menő, vagy onnan jövő falusi leánykákat valamely ismeretes verssel köszöntött, mire azok a folytatással feleltek. Mi egészen máskép hangzik az ilyen köszöntés, mint nálunk kath. faluhelyeken a „dicsértessék az

Úr Jézus"-féle gépies beszéd. Elismerem, hogy a vallás minden országnak támasza, talpköve; de úgy, ha a szívben, s nem az ajkon honol!

Burns családjából jelenleg csupán neki egy nővére él két gyermekkel. Aláírás útján igen szép összeg gyűlt össze, melynek évi kamataiból nagyon tisztességesen él ez a kis család.

Ezután kedvemért eljárták a skót nemzeti táncot, az úgynevezett reel. Reel annyit jelent, mint motóla, habár ennek semmi köze a tánchoz. Vajjon nem lehetne ezért a mi fonó táncunkhoz hasonlítani? Ezt a skót csárdást azonban két párnak kell együtt táncolni, hogy teljes legyen; minden táncosnak egy nyolcas forma kerülőt kell tennie, például ha a pontok a táncosokat képezik, a zene ütenye szerint helyeikről megindulnak, mindenik megteszi a nyolcas alakú kettős kört, s ezt újra és újra ismétlik. A Reelnek két faja van: az első a közönséges, a másik a Reel of Teilloch (T-i reel). A közönségesnek ismét két része van: az elsőt lassúnak nevezhetném; a másik a fris, az úgynevezett reel proper, sajátképi reel; olyan mint csárdásunkban a fris (három a tánc), A hegyi skót bagpipe (=duda) mellett szokta járni e kedvelt nemzeti táncot. A hárfát nem ismerik, s a kik Ossiant hárfán játszva rajzolják, azok Írlandra értik. Itt a nemzeti hangszer a duda, mely mellett úgy fel tud lelkesülni a skót, mint magyar ember a hegedűszó vagy cimbalom mellett, sőt a pokolba is elmenne (vagy trough

the devil – még az ördögön is keresztül menne), mint szokták dicsekedve mondani.

De elég mára ennyi a dalból és táncból. Szombat este van; holnap Sabbath, az Úrnak napja. E napon a skót minden földi gondot elfelejt, s csak az isteniekre gondol. „Hat napon munkálkodjál, a hetediket megszenteljed”; mintha csak e népnek adta volna ki Mózes a sinai hegyen e parancsot; lehetetlen, hogy a zsidók is szigorúbban megülték volna az Úrnak szombatját.

Mondják, hogy régebben még szigorúbban ülte meg a nép a vasárnapot. Nem tudom, hogy mit értenek e kifejezés alatt; talán azt, hogy még meleg ételt sem ett senki, mitől még ma is tartózkodnak némelyek. Ebből az időből maradhatott fenn az a jellemző adoma, hogy mikor egy skót úrnő kérdezte volna kulcsárnéját, hogy tojnak-e sokat a tyúkok? ez egész komolyan felelte: igen bizony, asszonyom, minden nap tojnak, még a szent vasárnapon is. Hogy némelyek vasárnap nem is főznek; hogy e napon senki látogatóba nem megyén; saját dolgait annyira elhagyja, hogy a levélírást is szentségtörésnek tartják stb. ez mind igaz, de mindez túlzás, e nélkül is lehet valaki igazán vallásos ember.

Minő roppant befolyása van a vallásosságnak a közerkölcsiségre, a cselédek becsületességére, az ifjú nemzedék egészségére, a családi élet virágzására, a szorgalomra stb. azt leírni nem lehet, itt helyben kell látni. Alig lehet szebb látvány, mint vasárnap

reggel nézni, mint megyén, tódul a népnek apraja, nagyja az első harangszókor az Úr házába. S ha végig nézzük a tömeget, majd mind egy szálig ép egészséges arc. Talán nincs is sehol aránylag annyi egészséges ember, mint itt, minden rossz levegő dacára is. Itt a gyermekeket el nem kényeztetik, azokra két- háromféle felső ruhát nem adnak: hanem abban a szellős felföldi öltözetben kieresztik őket, hadd játszanak, mozogjanak az utcán, a mozgástól betegek nem lesznek. A felnőttek mindennap rendes sétákat tesznek; a legnagyobb esőben, hóban, hidegben sem röstelnek még a magas rangú hölgyek is sétálni menni. Mikor a híres W. Emerson az angol iskolákban a sok piros-pozsgás arcú ifjút meglátta volt, azt mondotta, hogy ha Amerikában az ifjak napjában öt mértfölddel többet gyalogolnának, vagy öt unciával kevesebbet ennének, azoknak arcán is ilyen formán könyökölné ki az egészség.

Délután templom helyett vasárnapi iskolába mentem M'C. Esqural és művelt nejével, kik egy nagyszerű vasárnapi iskolát tartanak fenn. Hogy micsoda egy vasárnapi iskola, azt itt láttam elsőben. Az alig pityegő fiú és leány gyermekektől fel a 13-14 évesekig, már két órakor összegyűltek az iskola udvarára, s várták a tanítókat. Három órakor már mintegy kétszázan lehettek együtt, s akkor minden kommandó-szó vagy csengetés nélkül a lehető rendben bejöttek a nagy iskolaterembe. Mindenik elfoglalta megszokott helyét, s mikor a tanítók s tanítónők (mintegy huszonketten)

szintén mind megjelentek: megkezdődött a tanítás, az előirt tanrend szerint; mindenik tanító s tanítónő maga köré gyűjtven 10-15 tanítványát. Egyik tanító bibliai történetből, a másik katekizmusból magyarázott; egy harmadik erkölcsi s vallásos elbeszéléseket olvastatott s beszéltetett el; egy negyedik zsol-tárokat kérdezett föl: míg egy másik a legkisebbeknek apró meséket, rövid történeteket beszélt el, hogy figyelmüket a minden oldalról jövő különféle zaj és beszéd el ne foglalja, Ha gyermek koromban magam is sokszor ily zajban nem tanultam vala, azt hittem volna, hogy így figyelni és tanulni lehetetlenség; azonban midőn minden tanítót úgyszólva körülfog tíz-tizenkét tanítványa, csak annak szavára figyelnek, már csak azért is, hogy a többiek zaját ne hallják. Az a mondás, hogy a ki nem figyelmez, sem lát, sem hall, itt most mintegy megfordítható: a ki figyelmez, nem lát, nem hall; nem hall semmit tanítója magyarázatán kívül. Kívánatos volna ugyan, hogy minden osztálynak lenne egy külön tanterme; de nemcsak ennyiből áll az aberdeeni vasárnapi iskola; a tőszomszédban még egy népesebb iskola van háromszáz tanulóval s harmincnégy tanítóval. Ha tehát e tanuló sereget kényelmesen el akarnák helyezni: valamely tágas és egy-két emeletes épület kellene emelni, mi nem kevésbe kerülne, s csupán a vasárnapi iskola végett nem fizetné ki magát. A tanrend ott is ugyanaz. Az egyes leckék után jó az általános, melyet a főtanító tart a vallásból vagy

szent történetből, természetesen a sokratikai módszer szerint. Ének és ima zárja be a tanítást. Az általános lecke végén, most kivételesen, Mr. M. rájött, hogy egy idegen van itt az iskolában, s felszólított engem, hogy beszéljek valamit a gyermekeknek. Mindkétfelől nagy meglepetés. Sem én nem voltam erre elkészülve, sem a gyermekek nem remélték, hogy tőlem valami dikciót halljanak. Hogy mégis a kívánságnak eleget tegyek, kérdeztem tőlök a földrajzból, Magyarország és Erdély fekvését; aztán a kettőnek egymáshoz való viszonyát hasonlítottam Skócia és Angliáéhoz; a vallási állapotokat szintén röviden ismertettem. Tanítás után a tanítók még néhány percre együtt maradtak, egy kis eszmecsere végett.

Levellem zárása előtt elmondom neked, minő gondolatok közt távoztam ez iskolából. A tanítók önkéntesen vállalkozó képzett férfiak és hölgyek, kiket az ügy szentsége hoz az iskola-terembe. Magyarázásukkal leereszkednek tanítványaik felfogásához, s bánásmódjukkal fölemelik azokat magukhoz. Semmit robotból; mindent a legtisztább erkölcsi kötelesség-érzetből. Ünnepi nyugalmukat feláldozzák egy jobb jövő előkészítéséért; de ez nekik kedves teher, gyönyörűséges iga. Mr. M. és neje, kinek nem kell a holnapi nap anyagi szükségeivel gondolni, miért ne tehetnének úgy, mint más országok ilyen állású emberei? Sok helyütt azt hiszik, hogy az anyagi függetlenség fölment a tudományos foglalkozástól. A tudomány tehát teher, hitvány eszköz, melylyel az

élet summum bonumára, a vagyonra szert tehetünk. Szép okoskodás! csak hogy ilyen formán az ember kettős természetéről szó sem lehet. Az ily emberek igazán egyöntetűek, egy tömegűek, mint a márvány-szobor. A legfőbb művész hiába lehelte beléjük a prometheusi szikrát; van szájok, de beszélni nem, s cselekedni még kevésbé tudnak. A vagyoni függetlenség nem tesz függetlenné a tudományoktól. Az anyagi és szellemi függetlenség pedig arra készítet hogy ne monopolizáljunk magunknak semmit; ha a nap világa közös, legyen az a tudomány világossága is. Vagyonilag nem , de szellemileg minden ember lehet független, és ha minden ember az lesz, a vagyon nem fog oly meredek válasz-falat képezni, mint eddig képezett. Ezek azon humanitási elvek, melyek egy vagyonos angolt vagy egy amerikai elnököt a népiskolába visznek, hogy legalább porszemnyivel ők is segítsék az emberiséget jobbra tenni, mint a hogy találták. – Elismerem, hogy ezeket mind így tudod, de mégis jólesett elmondanom, mert az ilyen dolgokkal úgy vagyunk, mint a nappal: minden reggel feljő, s mégis várjuk holnap, hogy feljöjjön; minden nap emlegetjük, s mégis a holnaptól, a jövőtől várjuk, hogy az ige testté váljék, hogy elközeledjék hozzánk is a népnevelés országa.

IV.

Másnap reggel Aberdeenből tovább (vas) p á - l y á z t a m (nem tudtam rövidebben s találóbban kifejezni az angol to rail vasúton utazni szót, mert a gőzkocsizni, s a székely földön használt s i r ü l n i nem fejezik ki a rail érteményét). Hétfőn reggel volt. A vonatnak hat óra tájban indulni kellett volna, de valami m i s t a k e miatt, mi itt igen ritkán történik, fél óránál tovább kellett várakoznunk. Némelyek az utasok közül bátran elmondhattuk, hogy mi várhatunk, de nem ám a pár mérföldre eső Petereulteri papírmalom szegény munkásai, kik mint méhraj lepték el a harmadik osztályú kocsikat, s zúgolódtak, hogy nekik egy órát húznak leapidíjokból. „Annak húznak le, a kinek van miből!” az egyszeri cigánynak ez a furcsa elve jutott önkéntelenül eszembe. Hány dologtehető embernek vették el keresetmódját a gépek és gyárak, melyekben itt a levegő, tűz, víz uralkodik, s megfordítva, a melyek a levegő, tűz, víznek és földnek urai. A rómaiak koszorút adtak annak, a ki egyetlen polgárnak életét megmentette, és ma nem érdemelne-e koronát az, a ki a szegények ezreinek munkát szerezne, hogy ne legyenek kénytelenek, mint idegenek bolyongani, vagy mint a vándor madarak, kétségbeesetten más földrészekre seregesen vándorolni a mindennapi kenyérért, ha lopni vagy éhen-halni nem akarnak. Az éhhalálra a chinaiak

is csak a legnagyobb bűnösöket ítélik. – Ily gondolatok között érkeztem a dee-völgyi vaspályán Balmaterbe. Az ilyen kis helységben, melynek alig pár száz lakosa van, nálunk a civilizált világban még kocsi is alig volt, nem hogy vasúti állomás. De remélhető, hogy a nem civilizátorok korszakában olyan vasútágunk is lesz, melyen nem csupán katonát fognak szállítani! Ez egyszer azonban szerettem volna, ha semminemű közlekedési eszköz nem lesz vala; így gyalog kellett volna mennem a gyönyörű Dee-völgyön, mit a regényes vidék dús tenyészete igen megérdemel. Hogy gyorsan is haladjak s sokat is lássak: csak Balmoralig váltottam omnibus jegyet, onnan gyalog szándékoztam a pár órányira fekvő Braemar városkába. A tavaszi pompában diszló hegyek, virágokkal terített rétek mellett, egy percre azt hittem, hogy az Olt partján vagyok, melytől keletre oly méltóságosan emelkednek ki azok a határvidéki havasok, a Vöröstorony szomszédságában. Édes csalódás! mindkét helyen fejedelmi pompában fénylik a természet. Nálunk az ily helyeket a nép fantáziája tündér királyok lakhelyévé varázsolja, természetfölötti lényekkel népesíti meg; itt valóságos és nem tündérregei kiadásban jelenik meg minden évben az angol királynő, balmorali kastélyában. Népünk aligha beszél örömeztobb a tündérekről, mint a nép az ő király-asszonyáról. A Stuartok óta nem látja ugyan többé maga közt élni királyait, de a nép „Lady Victoria”-ja minden évben megjelen. A skót egész a

bálványozásig szereti királyát, mint a magyar. Queen Mary (St. Mária) a téli meséknek tündér Ilonája: fekete keztyűjéről, ima-terme ajtajáról, és börtöne kulcsáról, melyek az edinburghi múzeumban őriztetnek, nagy kegyelettel beszél nevezetes történeteket a nagyanyó háznépének, az áhítatosan hallgató unokáknak; vagy hogy az „our Queen Victoria” (Victoria királynőnk) hogy ültetett fákat a Taymouthi (Perthshire) kastélyban (1844) otlétének emlékére. Az utóbbi években jelent meg Stuart Máriának egy kitűnő élet- és jellemrajza „Life of Queen Mary” címmel Henry Glasford Bell által. Első nevezetes életrója a tudós Buchanan, barátja Burleigh lordnak, ki míg Mária szolgálatában állott is, Erzsébettől nyugdíjat húzott. Buchanan, Burleighnek és a kir. kegyasszonynak kedvére írta volt az életrajzot, melynek adatait számos, későbbben fölfedezettek mellett Bell lelkiismeretesen felhasználván, a történet előtt igazolta a sokat kárhozott királynőt.

Haddmondjak valamit e kastélyról, melyet, miután a királynő még nem volt ottan, ma reggel megnézhettem. A kastély körül lévő parkba, a Dee fölött, a westminsterinek mintájára épült, híd vezet. A kastély belseje általában egyszerű, de benne minden izletes. A falak selyemmel, a padlázat vastag szőnyegekkel bevonva, melyekre a vezető cseléd legbüszkébb volt. Az ajtók fa-zárakkal vannak ellátva. Igen csinos a királynő nappali terme, benne pár zongorával s gyönyörű festményekkel. Azok közt láttam az edin-

burghi Heriot Hospitált is. Ezen nagyszerű árva nevelőintézetet VI. Jakab ékszerárusa George Heriot alapította. A palotaszerű épületben évenként száznyolcvan árva ím részesül ingyen nevelésben.

Az intézet dotálása is nagyszerű, s a pesti Josephinumot ezzel párhuzamba tenni, akarám mondani, egy nap említeni sem lehet. A gyermekeket 7-10 éves korokban veszik föl; a rendes tantárgyakon kívül tanítanak nekik rajzot, franciát, vívást, könyvvezetést. Ha kiváló hajlamuk nincs a tanulásra, 14 éves korokban mesterségre adják. Az intézetből távozás alkalmával minden növendék kap egy csomó hasznos könyvet, két öltözet ruhát választás szerint, és öt éven át évenként tíz font sterlinget, s e mellett még öt fontot, ha fölszabadulnak. A kik tanulni akarnak, azokat négy éven át, évi 30 fonttal, valamelyik tanintézetbe küldik. Ad ezenkívül ez intézet oly ifjakkak is ösztöndíjat, kik nem kebelében neveltettek. Minden nagy kiadások mellett az intézet vagyona oly nagyra növekedett, hogy tíz év előtt annak hatáskörét, szabad iskolák alapítása által növelték, melyekben most mintegy 3 ezer fiú- és leánygyermek taníttatik. A milyen szép, hogy a fiuk az intézetből kilépésök alkalmával nem kapnak egyenruhát, a mi a vett jótéteményekre minduntalan emlékeztessen: ép olyan jellemző, hogy minden az intézetbe belépő gyermeket vagy idegent egy borral telt serleggel kínálnak meg. A serleg ritka gyöngykagylóból készült, melyet Heriot maga ízletesen és gazdagon épen e

célra készített. Ha nem csalódom, Scott W. Nigel kalandjaiban adja az emberszerető és szeretetreméltó Heriotnak képét. – Az egész kastélyban legszebb a vívó- és táncterem. Amabban köröskörül szarvasfők vannak fegyvertartókul: elől Canmore (skót fejedelem) vas öltözetben. A bálterem fala nehéz selyem függönyökkel borítva; mennyezete égbék színű, csillagokkal; körül szarvasfejek, vadászcímerek igen ízletes csoportozatokban; a székek karmazsin színre vannak bevonva; a zenészek páholya veres bársonnyal. A miniszterek számára is vannak külön helyiségek a kastélyban. A miniszterelnök terme, nem annyira terem, mint inkább igen szűk szobácska, fala zöld bársonnyal bevonva. Dohányzó terem is van, hanem ez a lehető legegyszerűbb állapotban, mi arra mutat, hogy a pipa itt sem áll nagy kedvességben. A folyosó oszlopain igen kevés aranyozás van, ott néhány nymphea szobrot és Burnsét láttam. A bálteremből a déli oldalon fekvő hegyekre gyönyörű a kilátás. A park igen egyszerű, de vadregényes fekvésével meglepő. Nem láthatsz itt oly nagyszerű sétányokat, francia divat szerint megnyirott fákat, mint Schönbrunnban; a helyett annál több kerítést. Hare-Rabbit-fences (nyulak ellen szolgáló kerítés); Cattle and Horse-fences (barom és ló ellen); invisible fences (láthatlan kerítések) zöldre festett vassodronyból, melyeket alig vehetni észre. A kerítés készítésben is nagy mesterek az angolok. – A Dee partján messzire elnyúlik a pár lépés széles ösvény, melyen a b o n n y q u e e n (jó királynő, így is hívja

a nép) reggeli és esteli sétáit teszi. Nem messze van a parktól a királynő tehenészete; fentebb egy emelkedésen a prince Consort emléke gránitból. A kastélylyal szemben az invercauldi hegyek sorakoznak festői csoportozatokban, míg jobb oldalról az egész völgyre királyi méltósággal tekint le a Lochna-Gar égbe meredő fejével. E kopár sötét hegy tetejét queens'dining-room (királynő ebédlő termének) hívják. Gyakran látogatja a jószívű királynő; hanem természetesen csak úgy június-júliusban, mikor a természet jól befűtött, mert máskor igen *hideg* van a magas ebédlőben.

Egy félórányira van Balmoraltól a walesi herceg kastélya, mely szintén sok kedves vendéget látott eddigelé. A kastélyok, a romantikus táj egészen meghatj a az utast; dalolva s fűtyörészve folytatja útját, kivált a kit mind ez hasonló szépségekkel megáldott kedves hazájára emlékeztet. Örömeiben alig veszi észre az ut mentében fekvő fogadókat, melyek a közel helységek előkelőbb családjainak címereiről (Arms) vannak elnevezve; így Invercauld Arms, M'Donald Arms, Glengarry Arms stb. Az ilyen kurta kocsmákban alig fordul meg hetenként egy-két utas, de azt aztán jól behúzza a kocsmáros. No de mindegy! gazdagon kárpótol az élvezetes ut. – Délután egy órakor érkeztem Braemarba, egy Ballater nagyságú kis helységbe, még mindig a Dee völgyén gyalogolva. S mert csak egy kis pihenésre és utasításra volt szükségem, a Linn of Dee (a Dee vízeséshez) vezető

ut iránt, hogy egyszersmind a néppel is bővebben ismerkedjem, egy szabóhoz tértem be. Amint az én mesteremmel beszédbe ereszkedtem, azt kérdezte tőlem, a mit már százszor is hallottam, hogy német vagyok-e? (are You a german?) Erre nagy béketűréssel, nem tudom hányadikszor, megmagyaráztam neki, hogy sem német, sem tót nem vagyok. Egyszersmind okát kérdeztem, hogy miért gondolnak itt minden idegent németnek? Azért, mert rendszeren németek járnak erre; lőn a felelet. Beszélgetés közben könyvtárában egy rakás jóra való könyvet pillantottam meg. A többek közt egynehány biblián kívül, egy múltszázadbéli Németországról szóló leírás akadott kezembe. No, gondoltam, ezt átlapozom, lássuk mit beszél az angol a németekről, kiket a múlt században csak felületesen ismerhettek. S nem csalódtam. Mintha csak Magyarország leírását olvastam volna Herr Eselshaut vagy Dr. Sauerkraut úr szakasztott tollából, olyan alaposan ismertette őket Dr. Guthrie. Íme kóstolóul és tanulságul egy pár vonás belőle.

A német, mondja Guthrie, becsületes vendégszerető nép. Nagy. hibája a felsőbb osztályoknak, hogy nevetséges módra kevélyek, üres címeikre és ősi származásukra sokat adnak. Vitézek is, kivált ha olasz (?) tábornokok vezérlik a csatában. Egy népnek sincs annyi lakadalma, tora, születés- és névnapja, mint a németnek; de annyi falusi mulatsága, vadászata, bika-, kutya- és medveviadala sincsen. A szenvedélyes vaddisznó vadászat miatt németor-

szagban több erdőség van, mint bármely (?) más földön. Minden grófnak és bárónak meg van a maga erdeje, mely mindennemű, nagyságú és színű (talán zöld, sárga, kék, vörösszínű?) őzekkel, szarvasokkal el van látva; nyúl, róka, farkas, medve és vadkan annyi van, hogy némely tájékon mindennapi kenyér helyett vadhússal élnek a parasztok. A német rozomák (Glutton; Vielfrass) a világ legfalánkabb állatja. Úgy tele eszi magát, hogy nem mozdulhat, és ilyenkor a németek (bizonyosan az egész deutsche nation) megtámadják, s megölik. Kár volt a szerzőnek azt is meg nem említeni, hogy a rozomák húsát megesszik-e, mint más vadakét? Egyébiránt annyi áll, hogy még pár évtized előtt is igen sokat emlegették ez állatot az angolok, mely Tacitus korában létezhetett Germaniában; és majd minden némettől nagy érdekeltséggel tudakozódtak róla, mert némely gentlemannek nagyon csudálatos fogalma volt a német rozomákról (a wonderful idea of the Glutton). „A két fő németországi folyó a Rajna és Duna (?) – mondja nagy bölcsen Guthrie. E mellett némely országokban (?)*) igen sok ártalmas álló víztömegek vannak (large noxious bodies of standing-water), melyek sok ragadós nyavalyát okoznak. Ha Német-

*) Tehát Németországban több ország is van. Körülbelül úgy lehet, hogy a jó angol úgy okoskodott, mint vélekedik ma is némely Englishman: a ki nem angol, az mind barbár; a mi nem Angolország, az mind Németföld. így aztán könnyű lenne geográfiát készíteni.

ország e század (t. i. 18. sz.) közepe előtt a földművelést ismerte volna (had Germania before the middle of this century been acquainted with agriculture), egyike lett volna a legtermékenyebb s legdúsabb országoknak. Még jelenlegi műveletlen állapotában is (rude state) olcsóbb ott az élelemszer, mint másutt, mi talán a sok hadsereg tartás miatt van. Egy más helyen az előbbihez méltó alapossággal így folytatja:

„Télen, ha a folyók be vannak fagyva, a nők különféle állat-alakú szánkáiban, például tigris, grifmadár, hattyú, fésűcsiga (scollope – schells) stb. alakokban szánkáznak, és ily alkalommai bársony köntösökben, gazdag prémezettel és drága ékszerekkel megrakott ruhákban ülnek a szánkáiban, melyeket lovak, szarvasok vagy más teremtmények (horses,, stags, or other creatures) úgyhiszem talán medvék, vaddisznók, vagy éppen rozomákok húznak. A szegény németek apró fejedelmek vazaljai, kik őket kínozzák és nyomorgatják, hogy csak valahogy fejedelmileg élhessenek.” Azt hinné az ember, hogy Eldoradót, vagy isten tudja, minő újonnan fölfedezett, vagy régen elenyészett Óperenciás tengeren is túl levő országot akart jellemezni a szerző.

„A könyvnyomtatás a németek közt túlságos és hibás módon terjesztetik. Minden tanult ember egyszersmind író (itt a tisztelt vak cséplő körülbelől jó helyre talált ütni.) Egyébiránt a németek közt akadt több jó geográfus és történész; de úgy látszik nem nagy ízlésök és tehetségök van az élcre és

mulatságra; meg költészet, színészet, regény és novella iránt. Műveik szárazak, hosszadalmasak, tekék bandita történetekkel és badarságokkal”.

Ennyi úgy hiszem elég lesz mutatványul a tudós műből. Valóban mulatságos egy olvasmány. Nagy gyanúm van rá, hogy a mi kedves német szomszédaink az efféle angol munkákból tanulták ismertetni Magyarországot. Nem vetted észre azt a borzadalmas leírását Németország vadászatainak, továbbá a téli mulatságoknak gyönyörűen fantastikus képét. Mikor pedig a németek és a nemesség primitív míveltségét rajzolja, mintha csak Herr Kettigsporn vagy Katzenellenbogen és Compagnieát hallanám Magyarországról beszélni, kik szerint a magyarnak legkedvesebb eledele a dinnye paprikával. Úgy tesz nekem, mintha az efféle irodalmi termékek ma már csak német földön s éghajlat alatt tenyészhetnének. Bocsáss meg, hogy ily messze eltértem tárgyamtól; de nem tehettem, hogy rá ne mutassak azon források egyikére, melyekből a múlt évtizedekben, s elég szomorú a jelenben is, merítették és merítik hosszú tűrő nemzetünk számára a barbárság keresztvizét. Ma még két vízesést akarnék megnézni, melyekről holnap tudósítalak.

V.

Tegnap, mielőtt a hegyi kiránduláshoz fogtam volna, megnéztem a Mar grófok kastélyát Braemar mellett. A kastély bástyaszerű külseje sokkal többet

mutat, mint belseje. Birtokosai s a vitéz leventék, kik innen a Már hegyek közé ki-kijártak özre meg vaddisznóra vadászni: jobb s bizonyosan világosabb hazába költöztek, mint minő világos e kastély belseje. A házmester monda, ki mint fölösleges fényűzési cikk maradt meg a múltból, hogy a kastély nem az ősrégi épület, abból csak a pince, a börtön és egy pár szobácska maradt fenn. Az új épület is, apró ablakai, szűk termei után ítélve, csak annyiban új, a mennyiben építés ideje a történelem s nem a rege korába esik. Az emeleti nagy termet jelenleg gabnatárul használják, de mint a házmester mondja, a walesi herceg és hercegnő ebben tartanak évenként rendszeren őszszel táncmulatságot. Úgy hiszem, hogy a magas vendégek csak régiségeért tisztelik meg megjelenésökkel az őszertárba való kastélyt, különben ha a multság lenne főcéljok, nem engedhetnék meg, hogy a báltermet garmadatárrá változtassák. És most excelsior! fel a hegyek közé, a víz-esésekhez, vagy helyesebb magyarsággal a zugókhoz. Utam kezdetén mindjárt a legtermészetesebb zugóhoz, egy nagy záporhoz volt szerencsém; de azért vágytam látni a nép Curri-muriját (így keresztelte el a nép a Currymulziet) és a Dee zugot. Az ég nagy öröömre csakhaxáar földerült, és előttem állott a Már hegylánc kéklő csúcaival, míg lábaim alatt a hasonnevű völgy terült el tavaszi pompájában. Most azonban nem igen sokat ügyeltem a természet nagy-szerűségére, inkább egy értelmes hegyi skóttal akar-

tam neszelni, hogy a néhány mérföldnyi ut alatt a népéletből is tanuljak valamely új vonást, mert a felföldi skót nép megérdemli a teljes figyelmet és tanulmányt, mindenki részéről, aki a természetesben, a naivban, a civilizálatlan élet e zománcában talál megfigyelni, megtanulni valót, vagy gyönyörködésre méltót.

A felföldi hegyi skót nép, mint kelta maradvány, az alföldi népet machir (olv. mekhör)-nek, az angolokat Sassunach, Angliát Sachsennek hívja. Ezen az angolok által gaëlnek, s önmagok által galachnak nevezett nép a hegyek közt él, mint a hunok maradéka a székelyek, s részben földműveléssel, leginkább pedig, mint a székelynép, marhatenyésztéssel foglalkozik. Nyelvöket az úgynevezett gaél nyelvet, még pár évtized előtt egy-két falusi iskolában tanították: de ma már az angol műveltség ezt úgy eltemette, mint az ó skót C1 a n t (törzsrendszert) és azzal együtt nemzeti szokásaikat, melyekről egyik közelebbi levelemben szólni fogok.

Még félszázad előtt nagyon virágzott a gaél nyelv némely vidékeken; de ma már csak a hegyek rengetegei közé szorult. Csudálatos! hogy e nyelv, melynek irodalma Skóciában sohasem létezett, mindezt tudott vívni a caledoniai (skót alföldi) germán fajjal és nyelvvel. Eléggé szól a román elem szívósságáról e hosszú harc, s az a valószínű föltevés, hogy még sok idő telik bele, míg teljesen ki lesz törülve az élő nyelvek sorából, a hegyek hazájából.

Maridban a gaél nyelvet többen beszélik, sőt ott könyveket is lehet e nyelven olvasni; de itt a skót földön ritkán. Mint említém, a gaél nyelv ma leginkább a pásztorok nyelve, mit onnan gyanítok, mert másutt nem találtam olyan gaélre, aki az angolt is meg ne értette volna; ellenben tegnap a hegyek közt találkoztam oly emberekkel, kik megszólításomra azt felelték: I ha' no english (semmit sem tudok angolul). Sőt a skót nyelvjárást sem érti e nép, s rá mondja akár hányszor a legeredetibb skót idiomra is, hogy ő soha oly hitvány nyelvet (bad language) nem hallott.

Ezekről a dolgokról beszélgettem tegnap egy Highlanderrel, ki az erdőbe ment fáért, s engem az utón ért utói. Mintegy két órai gyaloglás után elértem a Curri murihoz, melyhez hasonlót, sőt annál különbet is eleget láttam a székely havasok között. De a Linn of Dee vagyis a Dee zúgója meglepett. Skócia Oltja az összeszoruló szirtek miatt itt oly keskeny lesz, hogy egy kis gyermek is átugorhatja. Esése csak néhány ölnyi, s nagyszerűsége az összeszorult víztömeg rohanó zuhanásában áll, mely bármely gátat összerombolna. A zúgó fölött igen csinos ivezetes kőhid áll, A viz három nagy, egymás alatt lévő medencébe omlik, s nagy kár, hogy a meredek sziklák miatt, a medencékhez nem egy könnyen férhetni. A sziklaoldal veresfenyői alá telepedve, eszembe jutott, hogy míg a természet ezen sajátságos játékát Amerikából is jönnek megbámulni, székely havasain-

ton is akad egy kettő ilyen, s mégsem szól senki róla, sőt néha láthatni vadregényesebb zugot is, mely fölé a természet hidat is emelt masszív kőből vagy víz hordotta fákból, híre azonban nem igen hangzik tovább a szikla rengetegeinél, melyek, ki tudná megmondani, mióta viszhangoztatják a hulló habok zúgó jajgatásai Hír nem veszi szárnyára, nem költő lantjára, mint vette Burns emezt, mikor ír:

Poetic ardours in my bosom swell,
Lone wand'ring by the hermit's mossy cell,
The sweepins theatre of hanging woods,
Th' incessant roar of headlong stumbling floods.*)

Visszajövet ismét több hegyi skóttal találkoztam, kiktől megértettem, hogy az erdei füstös kunyhókat „tshatshed house” (szalmás ház)-nak hívják. E házikók abban különböznek az erdőben lakó székelyekétől, hogy falok kőből van; a székelyek pedig gerenda fából, zsindelylyel fődött színeket építenek az erdőkben, melyeket p a j t á n a k hívnak. A havas-alján sok faluban, a p a j t a szám szerint becsülik meg egymás vagyonát. A pajtában nyáron át s sokszor télen is lakik a székel. Némely vagyonos székel cselédje egész életét a pájtánál (így ejti ki a nép) tölti, s csak sátoros ünnepen megy be a faluba, öreg anyja vagy atyja meglátogatására. A skót fel-

*) Költői hév dagasztja keblemet, ha egyedül járkálok a remete mohos cellájánál, a függő cserjék ragyogó színében, a bukdácsolva lezúgó habok örökös morajánál.

földön szintén ezt találtam. E hegyi lakók közül is némelyik, hogy úgy szóljak „zöld erdők zúgásán” éli le életét, juhokat legeltet, s ha megunja magát, előveszi nem furujáját, hanem bagpipejét (skót dudáját) s elfújja rajta hazájának a Caimbellek és Cameronok (Skót Sobri, Angyal Bandi, Zöld Marci) korában ért szebb napjait. Valóban, ha a fából összetákolt s füstös födelü kunyhó mellé, kivált este felé a ház vénei rövid szárú apró pipájokkal kiülnek, s melléjek egypár hosszúszerű Collie (juhász kutya) heveredik, jobbról talán egypár apró felföldi ló, balról néhány feketére mázolt fejős juh, odább egypár hosszúszerű borjú legelész; előttök mohos bércek, s lábaik alatt a hegyi patak szaladó habjai beszélnek érthetetlen nyelven, s ekkor megszólal a bagpipe: e csoportozat tökéletes idylli képpé olvad, melyet nem egy könnyen felejtünk el. Eszembe jutott ez eredeti felföldi képnél a havasaljai székely, mikor este felé fűrészét megállítja, homlokáról nem'om hányadikszor letörli az erős munka verejtékét, a fűrész mellett sustorgó tűz mellé húzódik, s megfőzi puliszkáját, mely mellé épen akkor hozza szorgalmas felesége a frissen fejt tejet, s az új túró. A n y j okkal a kiskorú Ferkő is kiment, hogy elbeszélje apám uramnak, hogy a rossz legelő miatt, a szilaj ökor borja bizony meghitványkozott. Ezalatt a puliszka elkészül, a p j o k lapító deszka helyett, fris fűrészelt deszkára borítja, felesége elszeldeli, megtúrózza, s erre hárman körülülve elköltik a s z e g é n y ember

v a c s o r á j á t hatalmas étvágygyal, végtelen boldogsággal! ...

A ki pedig szerencsés volt ilyen családi s idylli képeket nemcsak festve, hanem a valóságban látni, örömet elismeri, hogy nemcsak a pusztának, a felföldnek is megvan költészete!

VI.

Az öreg Graduale azt mondja egy helyen: „miután eleget szólottunk Dávidról és az ő bölcseségéről, tehát szóljunk Dávidról és az ő bölcseségéről.” Ez ó testamentomi logika szerint én is elmondhatom: miután eleget beszéltem a felföldről és a felföldi népről, szólok ismét a felföldről és annak népéről. Eddig a jelen felföldi nemzedékről beszéltem, a régi skót dicsőségnek eme halvány visszfényéről. Ámde a ki e népet alaposan akarja ismerni, menjen vissza múltjára, hogy lássa mi volt, s mivé lett? A történelemből azt tanulom, hogy a britt szigeten letelepült angolok és szászok közt, a hatalmasabb elem a szász volt. A szászok hetes uralma (heptarchiája) legyőzte s leigázta az átvándorolt normannokat, de a mi előttem legcsudálatosabb, nemcsak szász uralom, hanem még szász művészet korszak is létezett. Némely felföldi városban ugyanis még ma is láthatók, mostani építészeti styltől meglehetősen elütő épületek, ablakot nem igen látsz rajtok, ajtójókra nagy későre akadsz; fényes nappal

is gyertyánál kell lépcsőjén fölmenned, ha lebukfencezni nem akarsz; ezek az ízlésnélküli épületek képviselik a szász művészetet. Ha mind ilyen styl nélküli styllal ékeskedett a szász építészet, a maga virágzó korában is, akkor inkább lehet szó szász művességről vagy kontárságról

Három elemből alakult mondom a mai angol: a keltából, mely a göröggel, rómaival és etruskkal egykorú, továbbá a szász és normann elemből. Ezek közt a kelta elem legtovább fenn tudta tartani eredetiségét. Hol vannak a régiek, s meddig fog még élni e törzs? a meddig a civilizáció magába nem olvasztja, mert az minden eredeti sajátságot fölemészt. Az angolok Dániából, a szászok Hengst és Horsa alatt Németország északi vidékeiről benyomultak a mai Britanniába ama kor jelszavával: győzzön a ki hatalmasabb! Ezen háromságból, vagy ha a bretonokat is ide vesszük, kvaternitásból született a mai sajátságos angol jellem, mint ahogy mész-, vizes fővényből eláll a vakolat. Az egészben csak az különös, hogy a gyengébb angol neve és jelleme lett a túlnyomó. Feltaláljuk ennek nyomait a legősibb intézményekben is; pl. a skót felföldön egész a múlt század közepéig a pátriárkhális rendszer uralkodott, mint hajdan népünknel is, minek nyoma a székelyeknél még ma is meglevő nemzetség név. E rendszer neve is nem kelta, hanem angol eredetű a c l a n = gyülekezni csoportozni szótól, honnan a clan egy törzset, nemzetséget jelent. Azt hiszem, találsz némi érdeket

benne, ha a törzs vagy clan rendszert bővebben ismertetem. Rám nézve legalább kétszeresen érdekes volt ezt tanulmányozni, mert több vonásban ismertem rá az ősi és mai székely jellemre, szokásokra.

Sokat olvastam, s útközben is sokat hallottam a mostani mint régi skótokról egyiránt. Míg azért a gőzös Inverness felé röpítene, ráérek beszélgetni a félföldről s felföldiekről.

A Highlandnak (felföldnek), melyet a londoni arslánok Islandnak = szigetországnak mondanak, ki nagy kényesen; ellenben a hová a h nem kellene odaragasztják, pl. beszélnek the highlanders of new-zeeland, (azaz új zeelandi felföldiekről, szigetlakók = islanders helyett)*). A highlandnak – mondom - különböző határokat szoktak szabni. Némelyek Skóciát három részre osztják: északi, déli és középre, s ezek szerint az északi rész tenné a felföldet, a déli az alföldet (Lowland), melynek különböző nevet szoktak adni. Azonban nézetem szerint sokkal praktikusabb a népies felosztás, csupán alföld és felföldre. A felföld kezdődik a nép szerint a nyugoti partokon a Clyde öböl képezte szakadásnál, s Dumbartontól északkeletfelé Callander, Dunkeid, Blairgowriei hegyláncnál elhaladva, Aberdeenig nyúlik. E felosztás annál természetesebb, mert e részen a hegyek a

*) A szélsőségek találkoznak. A bárdolatlan lettek szintén úgy felcserélik azt a szegény h betűt, mint a csiszolt, képű angol arslánok, s együgyűen mondják, hogy Errvon X (ehelyett Herr) vagy her (ehelyett er) ist nich zu Hause.

magasabbak, kopárabbak, másfelől az ezen határtól délre fekvő földrész zöldebb, termékenyebb, növény- és erődúsabb. Ott bujább a természet, s a hegyek magassága nem haladja meg a háromezer lábat. Szembetűnő e felosztás tehát a természetben is; de szembetűnő legkivált a népen. épen mint mikor Gömörből Hevesbe megy az ember, nemcsak a vidék más, más a nép typusa, öltözete, építkezésmódja, szekere, marhája stb. A skótra külsejéről rá lehet ismerni vagy a mint mondani szokták a real Håland-manre járásáról úgy rá lehet ismerni, amint a metliodistát meg a quakert megismeri az angol, vagy amint Magyarhonban a kálvinistát megismerik arcáról. Még annyira nem haladtam az arcismetanban, hogy úgy olvassak az arcról, mint az abc-ből; de a felföldi skót szemeiből mégis sok tehetséget kinéztem s azt tapasztaltam, hogy az angoloknak minden rá-galmazása mellett is van ész és sok ügyesség e népben. A legalsóbb rendű nép arcvonásán mintegy meglátszik, hogy a balladák hazájában vagyunk. Nekünk hegedűseink, e népnek bárdjai, énekesei voltak; mi rég elfeledtük lantosainkat, mert fájdalom! nagyon kevés ének maradt róluk reánk; a ballada-énekeseik itt még ma is utcáról utcára járnak, siratván régi dicsőségüket s az ossiani kor lehanyaglását. A nemzeti előidőben, mint más nemzeteknek, a skótoknak is harc vala mindennapi foglalkozásuk, időtöltésök. A kitűnőbb hősökhöz részint rokonság, részint szabad választás útján, lassanként egy csoport

harcos szegődött, azokat fejeiknek elismerték, nekik hűséget fogadtak, harcban, békében oldaluk mellett voltak. A különböző elemeknek egy fejük, egy bírójuk, egy címerük s egy gondolatuk volt: egymást védeni, s tekintélyeket másoknál is érvényesíteni. Lassanként a külső kapocs belsővé, az együttlakás testvérisüléssé változott. Évek multán főnökük nem pusztán vezér volt, hanem egyszersmind törzsfő, verőkből való vér. Így állnak elé a különböző törzsek, megszületik a C 1 a n rendszer. A Clan tagjai természetesen mind nemesek voltak, épenúgy mint a székelyeknél, mindenki nemesnek született. A törzsfő (Chief, gaél nyelven c e a n, angolul Ken) rendszeren nagy kísérettel utazott. Kíséretébe-; első volt a h a n c h m a n , legbizalmasabb cseléd, ki urának mindig sarkában volt, s veszély esetén érette életét is kockára tette. Ezután jött a bárd, vagy udvari költő; a b l a i d i e r: tolmács; a kardhordó inas: gilly-more; háttas inas: g i l l y-c a s f l u e, ki urát a gyalogösvényeken hátán szállította; továbbá lövezető inas: g i l l y-c o m s t r a i n e; lószerszámos inas: g i l l y-t r u s h a n a r n i s h, és végül a dudás, M szintén nemes ember volt, s legeslegvégül ennek inasa, a ki már a szó teljes értelmében servus servorum volt. A bárd vagy dalmok tudta a család származásfáját, ismerte annak nevezetes tetteit, s verseiben rendszeren ezeket magasztalta. A dudások nagyon kevélyek voltak, s dudájukat csak addig tartották kezökben, míg rajta játszottak, azután földre

dobták, mint a művészetnek hitvány eszközét, de (és ez igen jellemző), hogy a hangszer ne legyen egészen megbecstelenítve, az inas tartozott azt azonnal a földről felvenni. A főnök vadászatokat is tartott a bércek között, s ilyenkor 3-4 százra menő alattvalóját összeparancsolta. Ha nem volt alattvalóinak foglalkozása, s kopár vidékükön az élelemszer elfogyott, kirándulásokat tettek más vidékre, és egy-egy falka marhát onnan egy éjjel elhajtottak. Ha a tolvajlásnak nyomába jöttek, az illető törzsfőnök kárpótlást adott, még pedig rendszeren alföldről lopott marháival. Valamint a rószi időjárást, úgy a természetlen esztendőket is rendszeren az alföldiek keserülték meg, mert ilyenkor marhájok rendszeren a felföldre került. Tehát utoljára kicsiben az történt, a mi őseink és Konstantinápoly közt történt, az alföld évenként egy bizonyos összeggel váltotta meg marháját a felföldiektől. Nem csuda hát, ha a felföldiek lopása egész példabeszéddé vált: mutass nekem egy hegyi skótot, s én neked egy tolvajt fogok mutatni,, mondák az alföldiek. A felföldi nem is tartotta bűnnek 50-60 darab szarvasmarhát ellopni, ellenben nagyon sajtáságos, hogy becsstelenségnek tartotta a juhlopást. Erről jut eszembe egy marha-tolvaj mentése, a törvényszék előtt, mely őt mint közönséges tolvajt ítélte el. Ez a közönséges tolvaj titulus kihozta béketúrésából a skótot, s fölkiáltott: közönséges tolvaj! Hm, nem igaz; egy-két marhát ellopni közönséges lopás; de százat elrabolni, az

csak nemes emberhez illő dolog! Kis szünet után folytatta: bizony isten szégyen, hogy ilyen derék, urak finóm kabátjokat azért koptatják asztal mellett hogy néhány ív papírt tele írjanak egy szegény becsületes (?) ember miatt! Ezzel csak a kolduló felföldi asszony feleletét tehetem párhuzamba, kitől, mikor kérdezték, hány férje volt? azt felelte: három; a két első becsületes ember volt, s gondoskodott családjáról, mindkettő meg is halt a *törvényt* (azaz *lopásért felakasztották*); de a harmadik hitvány állat volt! otthon halt meg mint vén kutya a szalmán. Ilyen fogalmi vannak a természeti állapotban levő embernek a jogos- és jogtalanról. Következő levelemben e tárgyra visszatérek.

VII.

Az előbbi levélben megkezdett skót Clanrendszer ismertetését folytatom.

A törzsfők élet- s haláljoggal (the power of pit and gallow = sir és bitófa jog) bírtak. Veszély idején tüzes keresztet hordoztak szét, mi annyi volt, mint a magyaroknál a véres kard, minden fegyverfogható lábrakeljen s harcba induljon. A teljesen felkészült skótnak volt paizsa, puskacsöve, egy pallosa, vasnyelű pisztolya, egy rövid kardja (dirk) és egy tőre (Skeen-ocle) köpönyege ujjába rejtve. Ha a két harcoló fél békére lépett, a vezérek vagy követek megnedvesített hüvelykujjukat egymásra tet-

ték, s E kötés oly erős volt, mint a legünnepélyesebb írásbeli szerződés. Különös ellentét! őseink vérrel szerződtek: ezek vízzel. A Clanfő rendszeren az övéi közül nőült, s ha máshonnan talált nőt hozni, mint pl. egyik egy edinburghi aranyműves családjából, méltatlankodva mondák alattvalói: nem volt-e a Clanben elég kovács, kinek leánya volt, miért vette hát egy alföldi kovács leányát? Nekik egy aranyműves annyi volt, mint egy falusi kovács.

Igen eredeti szokás volt, s még ma is dívik némely hegyi lakók közt, hogy menyegző után való napon a menyasszony elkezd fonalat fonni, halotti ruhájához. S ha férje e ruhát elzálogosítaná, vagy épen eladná: legalávalóbb jellemtelenségnek tartanák. Ha tekintélyesebb egyén nőül meg, összejárja rokonait, barátait, az egyiktől tehenet, másiktól birkát kér, harmadik vetőmaggal látja el, s úgy fog az élethez. B szokást thigginek hívják. A leány jegyhozománya régenten rendszeren lopott marhából állott, s innen eredt az az alföldi közmondás, hogy a felföldi urak leányainak hozományát az őszi napok holdvilágánál fizetik ki, t. i. ősszel lehetett jól kihízott marhát lopni.

Ha egy halász házasodik meg, valami ezüst pénzt tesznek harisnyájába, melyet a „legjobb ember” a templom ajtaja sarkához, s melléje még egy keresztet tesz, mi által azt hiszik, hogy minden kuruzslástól mentve vannak és lesznek az új házasok. Inverness környékén ma is szokásban van – mondja

Dr. Gibbson (kit személyesen is van szerencsém ismerni), hogy a halászok korán házasodnak, s az esküvőt rendszeren péntek napján tartják és sohasem déli 12 óra előtt. Egy alkalommal három párt kellett egy nap összeadni. Mikor a szertartásra Dr. Gibbsont fölszólították, azt mondotta, hogy csak tűzzenek ki egy órát, melyben mind a hármat összeeskesse. Az illető felek küldöttei e beszédre fejőket csóválták, s nagy gondolkodóba estek, vagy alföldiesen szólva megrökönyödtek. Gibbson faggatására végre kivallották, hogy ha a három párt egyszerre adja össze, nagyon komoly következményei lehetnek, mert heves vita támadhatna köztök a fölött, melyik pár jöjjön ki elébb a templomból, azt hívén, hogy az első egészen magával viszi az áldást. Most Gibbson is gondolkodóba esett, s azt mondotta, hogy tehát egymásután jöjjenek. Itt ismét kérdés támadt: melyik jöjjön előbb? Gibbson erre azt javasolta, hogy az eljegyzés szerinti rendben jöjjenek. Ebben végre teljesen megnyugodtak, és oly rendben mentek a templomba; de nagyon vigyáztak, nehogy egyik pár is találkozzék a másikkal, akár templomba menet, akár onnét visszajövet. Miért? mert az egész életében szerencsétlen (?) lett volna.

À szigeteken (Pomona, Mull, Arran stb.) lakó felföldiek sokkal babonásabbak. Oly alkalommal – és e szokás meg van több felföldi kerületben – ha valahol gyermek született, a látogató szomszédok nem nyúlnak addig az új vendéghez, a míg egy égő

üszökkel magukra keresztet nem vetnek. Azt is hiszik, szerencsétlen lesz a gyermek, ha a szomszédasszonyok első látogatásukkor nem esznek a vajjal sütött árpa lepényből, melyet barleysconenak neveznek.

Kereszteléskor – ha több gyermeket találnak templomba vinni, mert igen sok helyütt hetenként csak egyszer, vasárnap keresztelnek, a leány gyermeket világért sem vinnék a fiuk előtt a keresztvíz alá, mert az által úgy hiszik, isten törvényét (?) sértének meg, s a leánynak büntetésül szakálla nőne.

Halálózás alkalmával a megholtak barátai, rokonai a halottas házhoz gyűlnék, ott táncolnak kivilágos kiviradtig, még pedig ha az asszony halt meg, a férj kezdi meg a táncot és megfordítva. A tehetősebbek sirató asszonyokat fogadnak; a székely földön is meg van e szokás, s a sirató férfiakat és asszonyokat sok helyütt ma is keservesek (= kesergők)-nek hívják, kik aztán iszonyú ho-bo-bo-bo-hooo kiabálásokkal kísérik a halottat a temetőbe. A torozás is szokásban van, mint nálunk még némely helyen, hol a sok evés-ivásnak a vége rendesen az, hogy a torozók legnagyobb része az egyensúlyt elveszti. Néhány év előtt Strathseybeu (egyik északi megyében), többek közt egy vén leány halt meg. Halála előtt magához hívatá testvére gyermekét, s így szólt hozzá: „Vili! én meghalok, hanem arra kérlek, hogy temetésemkor legyen annyi whisky (pálinka), mint keresztelőm alkalmával volt.” A nagynéne talán azt hitte, hogy Vili is ott volt az ő

keresztelőjén, s ezért nem tudatta, hogy mennyi pálinka fogyott el ama nevezetes alkalommal; Vili pedig szintén elfeledte megkérdezni, hogy mennyi menyeyei italról gondoskodják, hogy a tor mentől híresebb legyen. Elég az, hogy mikor a temetés napja érkezett, azt hitte, hogy nagynénje kívánságának eleget tesz, ha minden vendégnek annyit ad, amennyit meggyőző inni. A temető tíz angol mértföldre esett a halottas háztól. Rövid novemberi nap volt. A sírásó egész délutánt a sírnál töltvén, este felé már nagyon kezdett békételenkedni, s kérdezé a temető kapitánytól: de kapitány úr! hol van Miss Ketty (e volt a halott neve). Bizonyosan a koporsó b a n valahol az utón, lőn a felelet. Úgy is volt; a gyászmenet nagy bánatát egy útmelletti fogadóban addig öntözgette whiskyvel, míg teljesen rásötétedett és csak más nap lehetett a halottat eltemetni. – Aberdeen környékén ma is szokás a halott mellére egy bibliát s egy égő gyertyát fölteni, míg a ravatalon fekszik. Néhol, de kivált a szigetlakók közt, ha a holt testet folyón, tapon kell szállítani, megbecsülik elsőben a csolnak vagy a hajó értékét, azt hívén, hogy ha ezt nem teszik, a szállítókat vihar vagy egyéb szerencsétlenség éri. Átalában a babonás szokások a sziget-lakók közt nagyobb keletben vannak mint egyebütt. Azt is megemlítem egyúttal, a mi Stirling környékén (Edinburghtól északra mintegy 25-30 mértföldnyire) divatozik, hogy t. i. a keresztetlen gyermekeket mindig esteli tíz órakor és köz-

vétlenül a templomfödél csepegése alá temetik. Egy-huzamban le nem tudom a legfőbb babonákat is írni; hagyok egynehányat következő levelembe is.

VIII.

A fentebb közlöttem babonáknak egy részét egy értelmes felföldi skót útitársam beszélte el, míg Aberdeenből az északi vasúton Elgin felé pályáztunk. Kedélyes beszélgetés közt, igen hamar eltelt az idő, s egyszer csak azon vettem észre magamat, hogy a konduktor a ticketet (jegyet) kéri, mert úgymond kocsit kell változtatni. Uram Istenem! csak ez a gyakori kocsit változtatás ne volna! Nagyon alkalmatlan dolog, mikor a sok vasúti-mellékvonal miatt mindegyre ki kell szállni. Bezzeg nálunk nem v úgy van! ha az ember reggel felül Pesten a gőzkocsiba, némely vonaton estig utazik, s sehol sem kell hurcolkodni. De hiszem, hogy egészen másként lesz az, mihelyt úgynevezett vasúti hálózatunk lesz. Még eddig csak úgy vagyunk a hálózattal, mint a kis cigány fiú volt a ruházattal, mikor egész meze egy madzagból állott nyakravaló helyett; de biztatta öreg apja, hogy csak addig várjon, míg bátyja kinő az új mellényből, melyet apja viseltes*) köpenyeg ujjai-ból készítettett, majd akkor neki is lesz jó téli kabátja! De hogy a vasúttól messze ne távozzam, a másik különbség hazai vaspályáink és az angolokéi között, hogy ezek rendkívül gyorsan hajtatnak. Lát-szik, hogy a kőszén sokkal olcsóbb mint a fa, mert

*) Székelyföldön használt szó, ó c s k a értelemben.

nem igen kímélik; ó r a n e g y e d e n k é n t 4-6 angol mérföldet hajtatnak. A nagyon gyors hajtás miatt vasúti szerencsétlenség gyakrabban történik, mint nálunk. Ezért nagyon célszerű itten az úgynevezett Railway Passengers Assurance-Company (vasúti utazókat biztosító társulat), melyet nálunk nem is ismernek. Az utas t. i. biztosítja magát bizonyos összeggel egész évre, vagy egy menetre. Az 1-ső osztályban ezer fontig, a másodikban ötszázig, a 3-ikban kétszáz fontig. Halálesetkor ez összegeket teljesen kifizetik, megsérülésnél, ha t. i. az a vasúton történik, illő kárpótlást adnak pénzben. Ezer fontért az évi járulék két font; kétszáz fontért öt silling (– 3 frt.). Egy napi menetért az első osztályú biztosíték három pence, a 3-ik osztálynál csak egy penny. A biztosítás itt gyakran történik, s a vagyonos angol úgy megszokta azt a néhány pence utazáskor lefizetni, mint a hogy mi megszoktuk az agiot. A vasúti halált és sérülést a csatái sérüléssel és halállal teszik párhuzamba, s hallhatni ily beszédeket is vasúti szerencsétlenségek elbeszélésekor. „Hiszen egy csatában sokkal többen halnak meg.” Vagy effélett: „csak negyedik osztályú utazók (fourth-class people) voltak; nem nagy kár értök! Szép okoskodás, tehát az ember élete a rang szerint magasodik, mi akkor inkább megjárna, ha é r t é k e is a rang szerint növekednék. – Aberdeenből harmadfél óra alatt mintegy 45 mérföldet haladtunk, pedig, s ebben ismét eltérnek a mi vasúti közlekedésünktől,

ha nem minden helységnél, de mondhatom minden másodiknál megállapodnak, mi igen nagy jótétemény a kisebb helységek lakosságára. Tehát helyet cseréltünk; de nem útitársat is, mert az előbbi kedélyes skót ismét velem tartott. Később egy másik is csatlakozott hozzánk. Öltözete, sapkáján kívül, nem volt felföldi, de az angol szót úgy összekeverte gaël szókkal, hogy Johnson híres szótár írónak is bajt adott volna szavaiból rögtön kitalálni, mit akar: mindjárt kitaláltam, hogy hālandman. Elévette kis pipáját, s kérdé tőlünk: nem esik-e nehezünkre, ha dohányzik (itt az a szokás). Mi szívesen beleegyeztünk, ő rágyújtott, s a pipa-szónál elkezdtünk hallgatni. Öt-hat percnyi szünet után megkezdődött a beszélgetés. Itt az emberek rendszeren ott kezdik a beszélgetést, a hol nálunk végezni szokták, vagy végezni akarják, ha a társaság tagjai, egész az országos ásitásig megunják magukat. „Pompás idő van!” Én is utána mondtam, ma talán csak tizenötödik-szer. Ha a tenger miatt nem volna olyan változó itt az időjárás, mint kivált a parti vidékeken szokott lenni, hogy egy órában kétszer süt ki a nap, s háromszor ázik meg az ember, azt mondanám, azért oly kedvezőtlen itt az időjárás, hogy mindig róla beszéljenek. Hazánkban csak akkor szoktam az időre gondolni, ha mikor valaki zsebóráját minden percben megnézte, vagy nagyokat ásitott, azt bizonyítván e vendégküldő jelek által, hogy egy pár perc ismét elmerült az enyészet tengerébe. Itt azonban úgy

megszoktam az efféle mulatságot, mint a csiki ember a kommandó szót. Csak hogy az időig, a legunalmasabbig eljutottunk gondolám, majd rákerül a sor valami érdekesebbre is. Nem csalódtam. Az időről a vízre, a szárazföldre s a földről Plató tollatlan állatára jutottunk a beszéddel. Vendégünk megbeszédésedett, s elbeszélte fia menyegzőjét, mely néhány nap előtt folyt le. Gazdag-e a menyasszony V kérdé elménckedve régi ismerősöm. N ã; felelt rá tagadólag vendégünk; szép-e? faggatta tovább; nã; hangzott a komoly felelet; s jó-e? kérdé utoljára: egy hosszú, vagy inkább savanyú képpel elkiáltott keserves nããã rázkódtatta meg füleinket, mire a nevetést elfojtandók, vizsgálni kezdtük a vidéket. Épen jókor tekintettem ki, mögöttünk Hunsley helység látszott; hirtelenében azt hittem, hogy a Hegyalján vagyok, mert Hunsley fekvése hasonlít Szerencs környékéhez: a körülötte fekvő hegyek nem oly magasak mint a szerencsiek; de szépen zöldeltek. A tokaji hegy sincs közelében, azonban a helyett egy jókora emelkedése látszik az északkeleti Banffshiri (banfmegeyi) hegyeknek. Hunsley utcái rendezettebbek mint Szerencséi, s barna gránitkő házai messze eltarkállanak. Általában itt kőben hiány nincsen: még a határ-kerítések is kőből vannak. – Hunsleytől többnyire szántóföldek mellett haladtunk át a Spey folyón Elgin felé. E környéken búzát, árpát, zabot*) és

*) Ebből sütik a híres zablepényt, (oat's cake) melyről Johnson azt mondja szótárában, hogy Angliában lovaknak, Skóciában embereknek való étel. Az erdélyi oláh máléja ennél csakugyan derekabb eledel!

burgonyát termesztenek. A gabonakévéket nagyonkarcsú kazlakba rakják, mint Erdély némely vidékein a búza, meg rozs keresztet. A kazal alapja hasonlít egy nagy kerékhez, melynek csak küllői vannak; erre három-négy fa rudat állítanak kúpalakulag, hogy a középük rakott kévéket összetartsák. És most ismét beszéljünk egy keveset a mi derék, útitársunkkal. Elbeszélte azután, hogy mennyi whisky fogyott el a menyegzőn, mily magas kedvök volt a vendégeknek stb. Persze csak háromszori elmondás után értettem meg valahogy a kegyetlen és sok részben idegen hegyi nyelvet. Egyebek közt azt találtam kérdezni, hát toasztokat mondtak-e? Erre már csak azért is kíváncsi voltam, mert a hol oly szenvedélyesen tudják még az asszonyok is inni azt a pálinkánál is erősebb whiskyt, bizonyosan azt csak becsülik annyira, hogy vele felköszöntsék egymást. Aztán az angoloknak úgy is nagy szokások a pohárköszöntés, mint a tőlük származott toast szó is mutatja. Erről jut eszembe, hogy nem régiben olvastam egy hírlapi cikket is, mely nagyon kikel a hosszú toasztok ellen. Úgy tetszik nekem, teljes tisztelettel legyen megemlítve, hogy itt a templomban a könyörgés és a nyilvános ebédeken a toast oly hosszú, hogy a ki legkésőbb megy, annak is eléggé ki jut belőle. Nézetem szerint az efféle hosszú dikciók, úgy nálunk, mint az angoloknál csak elfajzása az eredeti felköszöntésnek. Eredeti felköszöntésnek azt mondhatnók, a mit például a székely ember szokott egy

rövid mondatban kívánni: egészséget, békességet; vagy a mikor kívánja: adjon isten jó emberrel ügyet, bajt! stb. E nézetemet igazolta felföldi emberem is, mert a skót felköszöntések összetalálnak a székelye-kével, íme egynehány: isten éltesse a land of cakes-t! (a lepény országát = Skóciát); kövér szerencsét, sovány bánatot! Szép ez is: mikor a szerencse hegyén megyünk fel, ne találjunk arról lejövő barátot. Hasonlóan szép: a barátság zárai soha megne rozsdásodjanak; vagy: a szeretet szárnyainak tollai soha ki ne hulljanak; a munkát és egészséget így kívánják: adjon isten felcserepzett kezet és szélfúttá arcot. Ez is szép: mindig legyen egy barátunk s egy tojásunk, mit neki adjunk. Sok új falat emeljük, sok régít lerontsunk! Az egyenletlenség szele soha ki ne nyissa ajtónkat! Berekesztésül ezt szokták mondani: tele háló jó háló sapka! Szintén ezt is: a kend tűzhelye éltetéseért (to your fire-side), vagy: a kend szarufájáért (to your roof-tree); e két mondas főleg a hegyi skótok közt divatos, kiknek kunyhóját egy vihar is könnyen felforgathatja. Valakinek egészségeért rendszeren ily formán isznak: Here's t'eye! (Ich komme dir nach! kiáltaná a söröző német; isten élteszen! mondaná a magyar; az Úr Jézus (vagy a mennyei Fölség) ne hagyjon el! kívánná a jámbor székelye.

IX.

Említettem előbbi levelemben, hogy a Spey folyón túl szántóföldek közt haladtunk. A vidék képe mentől tovább annál szebbé vált. Mit tehet az ipar és szorgalom: itt látszik meg leginkább; hol ötven év előtt csak zab termett, ott ma a legszebb búza-földek terülnek el, és a Spey és Eindhorn folyó közt Skócia kertjének nevezik. De ez csak a közép s déli völgyrésztől áll; az északi vad bozót és moszat-fódte vidék. A természetlenebb részekben len és kender termeléssel és gyártással keresi a nép kenyerét.

Elgin, királyi város és a megye székhelye, 118 mértföldnyire Edinburgtól. Ez is két elemből, ó és új városból áll, csak hogy itt nem elkülönítve mint Aberdeenben: a régi házak az újak közt tarkállanak, mint az angol konservatív természetnek példányképei. Nem csuda, hisz még e század elején, némely leírások szerint, úgy nézett ki e város szűk utcáival, mint valami orthodox avas metropolis. Északi részén, az úgynevezett Bishop Milien (püspök malma) van egy érdekes rom, a góth stylben épült Cathedral romja a tizenkettedik századból. Kápolnája csaknem teljesen ép, többi részét 1592-ben rombolták le a dühöngő puritánok; de az idő környöretesebb volt ez épület iránt, mint az emberek, repkénynyel igen szépen befonta a három-négy ölnyi magas falakat, hogy megvédelmezze későbbi bántalmazás ellen.

Elginen túl a hegyek eltűnedeznek, s szép és tágas síkság nyílik előttünk, mely északon a tengerig terjed, délen a Grampian hegységig, mely sajátképen Skócia szívéen húzódik végig. Egyik nevezetes emelkedése a Grampian hegyeknek a Cairngorme, ötöd-félezer lábnyira a tenger fölött. E hegy arról nevezetes, hogy másutt is, de leginkább itt terem a róla nevezett cairngorm stone (Cairngorm kő), a topáznak egy neme, szabályos hatlapú és különböző színű jegecekben. A skótok vadászkések-, burnótszelencéktől és sétatobotoktól elkezdve fel a királyi pálcáig mindenütt használták díszítésül e követ. Becsülendő jellemvonása ez a skót népnek, hogy szívesebben használ csekélyebb értékű hazai terményt ékszerül, mint külföldi kétszeresen drága drágakövet, Mennyi pénz maradott volna s maradna minden évben hazánkban is, ha hazai drágaköveinket mi is ekként figyelemre méltattuk volna. Aranyunk, ezüstünk külföldre vándorolt: vajjon drágaköveink is arra valók-e, hogy idegenek hordják el, s adják el nekünk drága áron, vagy, hogy a bécsi s más külföldi ásványgyűjteményekbe vándoroljanak és mi idegen földön, jó pénzért, s vérző szívvel tanuljuk meg a feliratokból, hogy torockói karneol, sárosmegyei opál, bánáti malachit, kárpáti gránát stb. stb. (lásd a bécsi es. kir. mineralien kabinetet). – Quousque tandem? mikor fogjuk megtanulni immár, hogy mink van? mire vagyunk képesek? s miben versenyezhetünk a külfölddel?

E szép és termékeny síkság Elginen kezdve

Inverness felé Skócia kunság mezeje, alig félszázad óta keletkezett; azelőtt itt mocsárok s tavak rontották a levegőt. A föld nehezen művelhető, terméketlen, s így mesésen olcsó volt; az elszegényedett nemes, csakhogy szabadulhasson tőle, holdját néhány pennyért haszonbérbe adta. Mondják, hogy mikor a múlt században egy angol lóháton bejárta ez akkor pusztá környéket, így kiáltott fel: nekem egy almafám van grófságomban, melyet nem adnék ezért az egész földterületért. Az óta mind az idő, mind a föld megváltozott. Skót haszonbérlők, kik a közmondás szerint, háromszor többet érnek az angoloknál, pár évtized előtt elkezdették a mocsákat, s buckákat kiirtani, és a fáradságos lecsapolás (draining system) által szép haszonra és évi jövedelemre kezdtek szert tenni. A birtokosoknak is felnyílt a szemök; évenként ők is több-több csatornát építettek, a mocsárok eltűntek, és maguk helyett pár százezer hold termékeny földet hagytak. S a hol félszázad előtt még iszonyú átkok között is alig lehetett utazni, úgy, hogy a ki innen Edinburghba akart menni, az végrendeletet tett, mint az alföldi magyar, ha Pestre vagy Bécsbe szándékozott: ot^ma vígan szánt a skót kisdud fekete marhájával (black cattle); a falvak pedig, melyek e síkon fekszenek, barnálló házsoraikkal, csinos fasoraikkal s zöld kerteikkel feledtetik az utassal, hogy nem délen, hanem az északi szélesség 58-ik foka körül jár. A tó lecsapolás után az eke- és szántás rendszer is

nagy változáson ment keresztül. Az előtt még oly primitív kender-hámot sem használt a skót, mint minőt a székely, hanem megtette azt az éktelenséget, hogy a boronát a ló farkához akasztotta, s úgy húzatta a szegény párával. Ha az elkínzott állat farka e miatt rövid lett, vagy egészen kihullott: vesszőfonadékkal pótolta a helyét. Utoljára parlamenti határozatnak kellett eltiltani e barbár eljárást. A szántásról jut eszembe, hogy a skót lovak igen aprók vagy kis növésűek, mint a székely lovak, többnyire világos színűek, hosszú szőrnek, mi a folytonos legelőn élés miatt lehet; különben elég jóhusban vannak, de hosszú szőrük miatt közelről igen furcsán néznek ki, s rendszeren londoni koldusoknak hívják, mert azok is rongyosak, de rendszeren jó kinézésűek voltak, t. i. abban a boldog időben, mikor még London utcáin szabad volt koldusoknak kéregetni. A múlt században még gyakran fogdostak a hegyeken és mocsárok közt efféle elvadult apró lovakat, melyekről gyakran annyi mesés dolgot el-el regélt a skót, mint a magyar a táltos lovokról. Az is eredeti, a mit e nép hitt a holdról, hogy az a gabonát egy éjjen át jobban érleli, mint a nap egy hét alatt. Aratáskor dudaszónál vagy dalolva aratnak, a dudást szívesen fizeti a bérlő, mert a mellett gyorsabban, s mintegy üteny szerint megy a munka. Hat óra tájban Nairn tengerparti városkába érkeztem. A nap éppen nyugvó félben volt, utósuga-raival a tenger felszínét megaranyozta, s még pár-

szor visszapillantott a skót fensík füstölgő kéményű házaira, s aztán elmerült a tengerbe, mert az a mai nap szépségében eleget gyönyörködött, monda úti-társam, ki szintén elmerengve nézte a napnyugvást. Ezután díszruhás felföldi legények ragadták meg figyelmemet. A skót öltözet szintúgy, mint a magyar, a múlt időknek egyik tiszteletreméltó maradványa. A két nemzeti öltözet közt az a fő különbség, hogy a miénk teljesen eredeti, míg a skótok a rómaiaktól vették; legalább a nép a rómaiaktól öröklöttnek tartja a *philibeg*et (rövid rokk, Erdélyben ujjasnak hívja a nép) és *plaid*et; hite szerint az a *tunicát*, ez a *tógát* képviseli. A skótok eredetileg csak egy darab ruhával, a *kilt*tel (zubzony) ruházkodtak, melynek egyik végét lábszáraik körül göngyölgették, míg a másikat köpenyeg helyett vállaikra vetették. Csak később a római befolyás változtatta a *kilt*-et *philibeggé* és *tunicává*. De ennyi elég legyen ez úttal, most már sötét s hozzá hűvös is van, mit a Cullodenen túl levő hóval borított tengeröbli havasok okoznak

X.

Hét óra után érkeztünk a vonaton *Inverness* b e, egy igen kellemes fekvésű királyi városba, a *Ness* folyó és *Moray* öböl mellett. A város a folyó két partján épült, s mint *Rev. M.* monda, kivel a várost ós nevezetesebb utcáit körüljártam, e

GRANT NEMZETSÉG (CLAN.)

Ny. Légrády Testvérek Pesten

Kurling játék.

tősgyökeres felföldi várost Oroszlán Vilmos (William the Lion) korában, szász kereskedők alapították. Innen lehet az az angol akcentus, melyet itt beszélnek, eltérően a felföldi városoktól. Derék vezetőmmel felmentem a kastély dombra, honnan szép időben igen kedves kilátás lehet, most azonban a köd miatt csak fél holdvilágos est volt. A Ness habjai gyorsan, de halkan folytak alá; s alig képzelheted meglepetésemet, mikor a Ness fölötti csinos lánchidat megpillantani. Gondolataim Buda-Pestre vittek, mert e folyó és hid kis kiadásban csakugyan az, a mi Dunánk és lánchidunk. Azután a főutcákon a High, Union, New és Church Streeten mentünk végig, melyek közül kivált a New St., akármelyik nagy városba beillenék, díszes boltjaival s egyenlő szabású emeletes házaival. Nagyon sajnálom, hogy egy napot sem tölthettem a felföldnek ezen kellemes fekvésű ízletesen rendezett végső városában. A gőzös másnap reggel indulandó volt a Caledoniai csatornán. S haez alkalmat elszalasztom, sokáig kellett volna várnom, mert most még a saison elején nem jár többször, csak hetenként egyszer, a gőzös.

Estére Rev. M. hívott magához, hol igen kedélyesen telt el az idő. Nagy volt az öreg úr öröme, hogy családi körének bemutatatható. A háznak egy tagja sem látott soha magyar embert. Képzelheted, hogy mindjárt a kandalló mellé ültünk, mert itt már télen-nyáron fűtenek éven át. A melegebb esztendőekben július közepétől augusztus derekáig szünetel, azaz

aratási vakációt kap a fire-side (kályha); egyébkor pedig a ropogó fatuskó helyett kőszén sutorog a nyílt kályhában. S mint a föllobogó lángnyelvek, úgy emelkednek föl nappali nyughelyükből este az emlékezet szárnyai is. Vissza szállnak a múltba, melyet mindig aranykornak képzelünk, mint a római költő, mert annak szenvedélyei és szenvedései lezajlottak; s ha kifáradtunk a múltak emlékei közt: a a zajló jelenre fordítjuk tekintetünket, s ennek részletei közt is, mindig az a legkedvesebb, mely tőlünk legtávolabb esik, mely tehát önző érdekeinkkel össze nem ütközhetik. Igen természetes, hogy egy távol nemzet fiának elbeszélései csakoly kedvesek nyugalmas perceinkben, mint múltunk legédesebb emlékei. Elsőben azt mondtam el tehát, hogy e derék szokás, a kályha körül ülni, nálunk is megvan. Most egyszerre négy-öt különböző kérdéssel ostromoltak, hogy beszéljek hát hazai szokásainkról, nyelvünkről, nemzetünkről, a magyar népeletről stb. A magyar szókat s nyelvünk szerkezetét még jobban bámulták, mint engemet, mert nyelvünkről azt hitték, hogy az vagy német vagy gaél (?) nyelv. Ez a naiv megjegyzés a vizsgálaton levő küküllőmegyei fiút juttatta eszembe, ki arra a kérdésre, hogy hol keresztelték az első keresztyéneket, azt felelte: a Jordánban, s hát még? a Küküllőben, válaszolta, mert bizonyosnak tartotta, hogy a szentföldi folyó után a székelyföldi a legnevezetesebb. A derék lelkipásztor hazánkat csak a tokaji bor után ismerte, s midőn nemzeti sajtóságaink-

ról, szokásainkról, föltámasztott alkotmányunkról beszéltem, az ifjú-lelkű öregnek röpkedett a lelke örömeben; arca, szemei örömtől sugárzottak, s lelkesülve monda, hogy olyan jól érzi magát, mint mikor elsőben tokaji bort ivott. Hát még mikor a nem-sokára bekövetkezendő koronázást említettem; arca kigyúladt az örömtől, s mély sajnálatát fejezte ki, hogy hajlott kora és nagy családjá miatt e nagy nemzeti ünnepélyre el nem mehet, hogy ott szemeivel győződne meg róla, mi a magyar nemzet.

A derék öreg úr kölcsönbe néhány jellemző vonást mondott el nekem e felföldiekről, a különböző törzsekről, a népviseletről stb. A felföldi skót sok viszontagságot ki tud állani, inonda, s volt idő, mikor a McDonald törzs egyik ivadéka birtok-per miatt háborút üzent ellenfelének, s a táborozás alatt egy éjjel hógomolyát tett a feje alá; alattvalói azonban méltatlankodva sajnálkoztak főnökük elpuhultságán, hogy már vánkos nélkül nem is tud aludni. Különben dicsekedő nép a felföldi, igen tudja nagyítani bátorságát, képességét, s áll róla, hogy: „tous les Gascogns ne sont pas en France. Télen át a földmivesek se nem dolgoznak, sem egyéb időtöltést nem szereznek, hanem kályha mellé ülnek s talpokat pirítják. Házából nem szeret kimozdulni a skót, főleg téli időben annyira, hogy mikor 1715-ben Már gróf a lázadás zászlaját kitűzte, hónapokig nem tudott száz embert összegyűjteni, még halálbüntetés fenyegetéssel sem, fejedelem választásra.

Majd ha nyár lesz! ők ilyen rossz időben fejedelem nélkül is jól ellehetnek, mondták egykedvűen.

Az Invernesztől északra eső vidék sivár, terméketlen, a völgyek és hegyek egyformán kopaszok és puszták a kopár kő legfeljebb mohval vagy tőzeggel van fedve. Csak itt-ott lát az utas egy-egy zöld foltot; de ha közelebb megy, a vélt rét helyett náddal benőtt ingoványt talál. Az egész vidék nagyon lehangoló, színtelen, élettelen; még a havasok tetején csillámló hó esik legjobban a szemnek. A mit az ember hasznára fordíthat, az csupán a tőzeg. A föld hasznabére e vidéken a nevetségig csekély. Míg Edinburgh környékén például egy hold föld két font sterlinget (20 frt.) jövedelmez; Invernesztől északra eső tájékon csak néhány silinget (2-3 forintot), s az Orkney és Shetland szigeteken 50 krtól le 10 krig. És így 150-200-szor kevesebbet mint az alföldön. A nép északon és a szigeteken zablepénnyel[^] burgonyával és tejjel él. Vasárnapokon a tehetősebbek egy kis juhhúst is esznek, s melléje whiskyt, vagy pálinka, víz, cukor és tojás sárgából készített italt u. n. öreg ember tejet (milk of the old man) isznak, minek becse náluk fölér a mi hegyaljai borunkéval.

A népesség is nagyon ritka a szigeteken, míg Aberdeen környékén például 1851-ben egy D mérföldre 108 lélek esett, Banfshireben 79, Elginshireben 73, Invernesseben csak 23 lélek esik egy

mérföldre; északon még kevesebb. Azonban Skócia népessége minden évben igen gyarapodik; például az Úniókor (1707) nem volt több egymillió lakosnál, már 1801-ben másfélmillió, 1821-ben két millió; 1841-ben kétmillióhatszáz ezer, 1851-ben megközelíti a hárommilliót; ebből átlagosan 92 ember esik egy □ mérföldre, míg Angliában 332. Skócia felvirágzását nem lesz okunk csudálni, ha meggondoljuk, hogy a „népességgel egy arányban nőtt az ország ipara és kereskedése. Ennek egyik eredménye a Caledoniai csatorna is, mely egyike nemcsak a brit sziget, de Európa legremekebb építészeti műveinek. Erről azonban holnap.

XI.

Invernesstől délre, mintegy négy mérföldre, úgy tetszik az utasnak, mintha a magas hegylánc kétfelé volna hasítva, mintegy 60 mértföldnyi hosszúságban. A hasadéokban, melynek szélessége negyven vagy ötven öltől fel megy egész másfél mértföldig, egymás végiében különböző hosszúságú és szélességű tavak vannak. A skót tavaknak fővonása, hogy keskenyek, hosszúk és csaknem egyenesek minden görbülés nélkül. A Ness tó és társai tehát egy-egy óriási hosszú bárkához hasonlítanak, s hasonlíthattak különösen pár évtized előtt, midőn a déli és északi oldalról is sziklafallal voltak környezve. A Loch Nesstől délnyugotra esik a Loch Oich; Loch Lochly, és a Loch Eich. Ezen tavak közt

eső földköz mintegy húsz mértföldre tehető. Kivált néhány évtized előtt, mikor az angol Kereskedés után a skóciai is föl kezdett virágozni, de a felföld északibb részével roppant terhes volt a közlekedés: a kormány és az ország nagy feladata volt, e hosszú földrészt, illetőleg a tavakat elválasztó sziklafalakat áttörni, hogy a Loch Nesstől m. e. folyón az atlanti Óceánba lehessen jutni. A miről a múlt században a legmerészebbek sem mertek még álmodni is, s mint lehetetlenről beszéltek: az a jelen századnak sikerült. A vizet, tüzet rabszolgáinkká tettük; vajjon a szárazföldön ne tudánk-e uralkodni? Az angol kormány megkísérettette 9 század elején egy csatorna által összekötni a tavakat. A munka lassan folyt, de biztosan. Mondják, hogy mikor hozzákezdtek a sziklatömegek szétvettetéséhez, a hegyi lakók örege-apraja összecsesődült a sziklaoldalakra s nagyokat nevettek; a szegény munkásokat az ördög ellenségeinek, a mérnököket pedig bolondoknak nevezték, s gúnyolódások közt vonultak vissza azon helyekre, hová még a fölvetett sziklák mennydörgése sem hallszott el. Ezeket a vad magányokat a skót lonsome places-nek hívja, a magyar népies szó-lásmód, isten háta mögött eső, vagy istentől elhagyott helynek mondaná. Elsőben a mérnököknek is borsózott hátuk, mikor bejárták lóháton és gyalog csúsza-mászva a bércekből álló saharát. De a nők is megszokják az ágyú szót, tartja a közmondás; a mérnökök is húsz egész esztendő alatt (1803-1823)

meg szokták a bozontos arcú hegyeket. Húsz esztendő-kellett, hogy az ördögi munka nehezebb részét elvégezzék. Ezután ők is megérdemelték egy kis pihe-nést, annyival inkább, mert a munkások is a kőha-sításba, a kormány is a fizetésbe belefáradtak. Pár évtized múlva (1843) ismét hozzá fogtak a csa-tornához s 1847-ben szerencsésen és diadalmasan bevégezték. Az óriási mű másfélmillió font sterlingbe (10 72 millió ezüst frtba) és néhány ezer ember életébe került Angolországban, s ha korunk hinni tudna a csudákban, ez lenne Európa elsőrangú csu-dája, míg ma az angolokon kívül, senkisé is igen beszél róla. A csatorna 40-50 láb mélységű; rendes vízállása mintegy 20 lábnyi.

Jusson eszedbe csak, minő bércek között van-nak e tavak. Mesebeszéd az egész, mondaná a szoba-tudós, hiszen csak h a l m o k (hills) azok. Helyes tudós barátom, a skót hill- vagy collinnek hívja ezeket, de olyan óriás kiadású halmocskák ezek, print az Ochill hegylánc, a Grampian hill (mintegy 4-5 ezer láb magas), mely a Harz G e b i r g e , a Schwaizwald G e b i r g e , meg a Thüringerwald G e b i r g e -nek a nyakára teszi a lábát. Az egész, elnevezés a hegyilakók szűk szótára miatt van, mely sokszor egyebütt is használ efféle sajátlan elnevezé-seket, például mikor ökör helyett azt mondja, hogy nagy borjú, vagy mikor félóra helyett azt mondja: torony béli fertály-óra.

A magasabb hegycsúcsokat b e n névvel jelölik,

melyet a kelták beann vagy beinne-nek írtak (benne ran e szó az apenninekből is); így Ben Newis, Ben Lawors, Ben More, Ben Mac Dhui, Ben Ledi, Ben Lomond, Ben Avon stb. Hm, egész serege a pipázó hegyeknek, mondaná erre az alföldi magyar. Bizony atyámfia ezek beillenének skót kárpátoknak, csakhogy a skótok lomnici csúcsa, a Ben Newis, kissé komolyabb homlokú, s kopaszabb, jobban mondva kietlenebb fejű, mint a miénk, látszik, hogy mostohább idők viharával dacolt.

Lám, lám, úgy belemerültem a hegyek leírásába, hogy el is feledtem megírni, miszerint ma reggeli hét órakor indultam a gőzösön, örökre elbúcsúszván Invernesstől, el e környéktől. Füstölgő falvakat hiába kerestek szemeim, a helyett mindenütt kopasz oldalú rideg hegyek mutatkoztak, nagyon ritkán egy-egy hegyi lakó kis kunyhója látszott ki a bozót vagy a szürke szemöldökű, s homlokú sziklák közül. Különös egy bércek ezek! oldalaik többnyire zöldéinek, fát aranyért sem látsz rajtok, s homlokaikról számtalan barázdákként csermelyek folynak alá, melyeket a skót burnseknak a gaël Uilgh (olvasd Űlty)-nek hív. A burnsek gyakran szép vízeséseket képeznek, ilyen a Skóciában híres Foyers fall, melyet mindjárt leírok. Különben a barna szikla arcok sok helyett, várromokhoz hasonlítanak.

A Loch Ness vége felé Fort Angustus lerakódó városkától mintegy óránegyedre esik a fall of Foyers (F. vízomlás), ez már csakugyan inkább omlás,

mint zúgó. Két nevezetes esése van itt a víznek, a felső 40, az alsó 90 lábnyi magasból, közelről mint távolról egyiránt igazán festői képpel. Ezt híven leírni nem, csak nézni, sokáig nézni lehet, s aztán a bennünk meggyült örömrész árjának jellemünkhöz s esztetikai műveltségünkhöz képest különböző kifejezésekben szabad folyást engedni. Ennélfogva csak rajzát mellékeltem számodra; képzelőtehetségedre bízom a kép megelevenítését. Utazásaim közben többször találtam nagy érdekűnek, kivált mikor a természet csudáit szemléltem, hogy ha mások, s főleg idegen nemzetiségűek is voltak ottan ugyanakkor. Nemcsak mi érezzük, hanem másokkal is megéreztetjük a nyelv hiányát, a szép-, nagyszerű- és felséges-féle általános kifejezésekkel. E szegény elkopott szókon igazán betelik, hogy őket j o b b n a k h i á n y á b a n használjuk. Ha franciák vannak az ember társaságában, akkor a magnifique, excellent már tíz-tizenötödszer lejárt, szintúgy gondoljuk, hogy szeretnének hatalmasabb jelzőket teremteni, s minthogy nem találak, ismét elfűjják a régi nótát egynehányszor. A temet az a c h – kai megspékelt klassisch, meg w u n i e r s c h ö n – böi nem akar kifogyni; az angol elsölen csak néz és hallgat, azután, ha pipás, a pipát laveszi szájából; de azért félig nyitott szájjal ámul-tatul, s a mint élvezete vagy bámulata nő, úgy követik Igy-mást a beautiful, lovely, splendid és enchanting kifejezések; s a magyar? – fejét rázza! ft hosszú szünet után nyomatékkal oda teszi, hogy:

ez már aztán valami!! És a székely? szintén szájtátva nyeli a csudást, mint az angol, azzal a különbséggel, hogy utoljára nem beszél annyit, hanem szomszédjának int egy nagyot arcával, s aztán fejcsóválva kiált föl: hm! l e g é n y! (ez a legény szó sajtóságos használatban van a székely népnél, mert ezzel jelöli a szépnek és rútnak, a tetszés és nem-tetszésnek mindazon fokait, melyeket a műveltek felkiáltásokkal, s a nép fia arcjátékokkal igen eredetien szokott kísérni). A magyar és székely e lakoni rövidséggel kifejezi mindazt, a mit a francia meg a német egy félóráig sem tud elmondani. Úgy hiszem, az embereket akkor lehet leginkább tanulmányozni, mikor közvetlen benyomásaikról adnak számot.

Míg jegyzeteket tettem, a szünidő eltelt, sőt gőzösünk el is hagyta a Ness tavat, melynek a Ness folyóval együtt mintegy nyolc mértföldnyi futása van. Hajdan ez híres lazac halászó hely volt, a csatornázás óta azonban úgy lejárta, mint a Tisza, a szabályozás után mintegy felényire apadott régi halbősége. A Ness tó mélysége 630-960 láb.

A hatalmas zsilipek között rendkívül lassan haladtunk; érdekes volt látni, mint nyitnak föl minden óranegyedben egy-egy zsilipet, hogy a fölösleges víz az alantabb fekvő ágyat megtöltvén, a hajó tovább haladhasson. Este felé Port Williamhoz értünk, egyik nevezetes lerakódó helyhez. E várost Cromwell Oliver építtette volt, a környékbeli garázda és rabló Canie-ron-törzs ellen, de jelenlegi kastélya Vilmos király

alatt épült, s nevét is innen vette. Erről jut eszembe, hogy az Oliver névvel némely felföldi helységben a gyermekeket úgy rémítgetik ma is, mint valami mumussal. Nevezetesebb ennél az, hogy három hegy-lánc-csoport ölelkezik előttünk össze, s ezeknek legmagasb csúcsa a Ben Newis, ötödfélezer láb magasán emelkedik a tenger fölé. Az idő este felé volt, a nap felhők mögé rejtőzött; s mikor szinte az egész utas-tömeg a földézetén termett, a természeti óriást bámulandó, hűvös szél hasította végig a völgyet, s lekapdosta kalapjainkat, mintha azt akarta volna a természet nyelvén mondani: Uraim, asszonyaim! le a kalappal! a Ben Newis előtt vagyunk! A szó teljes értelmében vadregényes egy kép. Mihez hasonlítsam? Homlokán sötét felhők ülnek, oldalán nincs fa, nincs egyetlen zöld bokor, hol madár szállásolhatna; feje sem ebből a századból való, hajdani divat szerint van fehérre hajporozva; mintha egy vén edinbrói ügyvédet látnék parókájában, egy veszni indult per-ről .gondolkodva. Mellette, mint kliensek, vagy ha úgy tetszik, szatellesek állanak, valamivel kisebb, de szintén jelentékeny magasságú hegyek. A természet itt is gondoskodott, hogy a magasra emelt fő egyedül ne maradjon, s magát el ne higgye.

XII.

Fort Williamnál a Loch Eillbe értünk, e mellett még a Loch Linnhen is kellett áthatolnunk, hogy O b a n b a juthassunk, hová én is szándékoztam.

Alighogy Fort Williamot elhagytuk, ránk sötétedett, lementem tehát a közterembe, hol barátságos tűz mellett folyt a beszélgetés. Én egy glasgowi kereskedővel ereszkedtem beszédbe, kinek *business*e (üzlete) volt a felföldön. A kereskedés, miről legtöbbet s legalaposabban tudott volna beszélni, nem igen érdekelt engemet, e helyett a népeletről kérdezősködtem. A mit nekem e jó scotschman elmondott, az nagy részben már ismeretes volt előttem; legérdekesebb volt azonban a mit a bárdokról beszélt. Megkísértem röviden leírni:

A bárdokra esetlegesen került a szó az úgynevezett druidi kövekről, melyek Óban és Glasgow közt több helyen ma is láthatók. A bardrendszer – mondá – legfényesebben Walesben fejlődött ki, s maradt fenn legtovább. A bárdok három rendbe osztattak be, u. m. a *derwydd*, *bardd* és *ovidd* (kelta nevek); azaz *druide* (= tölgy törzs), *barde* (ág) és *tanítványok* (még tudatlanok) rendébe. Mind a három rendnek feje a fő druide volt, s mint a székelyeknél a Kabonban, ez is az egész nép bírása volt, az ő ítélete előtt mindenki meghajolt. Ha meghalt, helyébe a legkitűnőbb druid következett. A druideknek kiválóan papi tisztok volt, ellenben a bárdoknak kötelességek volt temetések, menyegzők, s más ünnepélyek alkalmával a hitcikkeket a nép előtt hárfá kísérettel elénekelni, vagy a hadak élén a hősök tetteit dicsőíteni. Az Ovidd csak tanuló volt. A draidek a népnek papjai, bírái, orvosai voltak.

A nép különös tisztelettel viseltetett irántok, őket mint isten szenteltjeit a királyoknál is többre becsülte. A bárdok személye szintén szent és sérthetetlen volt; a fejedelmet a csatába kísérték, s külön testőrséggel bírtak.

A druidek erdőkben végezték az isteni tiszteletet. Vagy sok istent, vagy egy istent imádtak, de különböző nevek alatt. Ezeknek tiszteletére emberes állat (égő) áldozatokat hoztak. Az emberáldozatok közt a rablók és tolvajok legkedvesebbek voltak, azután a hadi foglyok; s ha ilyenek sem voltak, ártatlanokat égettek meg. E szokásra mutat északi Wales némely részeiben még ma is azon eljárás, hogy ha például marhavész üt ki, a bérlők összeállnak és közösen egy bikát megáldoznak, hogy a vész mielőbb megszűnjék. A rómaiak, korlátlan hatalmukért halálra üldözték a druideket. Sokan Skócia járatlan hegyei közé vagy Irlandba menekültek. Azonban Krisztus után a hatodik században ismét föltűntek, hogy a népet a hódító szászok ellen harcra tüzeljék; de már nem volt a régi tekintélyek. A bárdok, a költők, hírnökök és zenészek osztályát képezték; a költők ismét történeti, családi stb. bárdokra oszoltak. A zenészek első osztálya hárfán, a második hathúrú hegedűn játszott, a harmadik zene-kísérettel énekelt. Minden három évben nagyszerű ünnep (Eistedfod) tartatott. A szegény dalnokok regényes testületét I. Eduard megtizedeltette; s azután csak titokban gyakorolhatták művészetüket. IV.

Henrik alatt (1400.) még egyszer fellángolt a dalnokok költői lelke; kisütött még egyszer fénykoruk napja, hogy VII. Henrik után örök éjbe merüljön.

A druidek tehát, kik egész a keresztyénség elterjedéséig teljhatalommal bírtak a nép fölött, Eduard alatt lekoncoltattak, s valamely hírhedt bulla helyett egy sokat szenvedett nép emléke kanonizálta őket. A kik menekülhettek, Skócia járhatlan hegyei között, gaël rokon testvéreiknél találtak menhelyet. Ezek között szintén tekintélylyel működtek, jósoltak, áldoztak, mint régen, s az említettem széles kövek ma is áldozó helyeiket jelölik. A mint a keresztyénséggel a civilizáció fénye ide is elhatott, örökre eltűntek az élet színpadáról, s nyomukba kuruzslók és varázslók tömérdek serege

A költők sorsa szintén ugyanaz lett, mi a dalnokoké volt. Mint fentebb említettem a skótoknak is voltak bárdjaik, költőik, kik az élöket magasztalták, a holtakat gyász költeményekben dicsőítették. Ma is hallhatsz szegény énekeseket a városok és falvak utcáin, kik a régi dalnokokra emlékeztetnek; de minő különbség! Azok az ország legdicsőbb osztályát képezték., ezek ma a nép söpredeke, mert angol földön sz é g y e n a szegénység. A bárdok fénykorában a ki őket megsértette, nagy bírságot fizetett, s ha valaki egy bardot megölt: 126 ökröt kellett büntetésül fizetnie a törvény értelmében; ellenben ma mélyen hallgat róluk az írás.

Hajdanta költeményeikben bármi ajándékot kértek, törvényszerént meg kellett adni. Így kaptak a királytól harcméneket, a nemesektől vadászkutyákat, sólymokat; ma isten nevében kéregetnek egy fillért, s nagyon megköszönik, ha egy utcában egy-két kegyes lélektől pár fillért kaphatnak. Minő nagy különbség egy nemzet rég-múltja és jelene között! Szép idők voltak azok! azok a gyermek- és ifjúkor ábrándos napjai; paradicsomi élet aranyos álmokkal; ma más ég, más föld van itt; akkor mindenki játszott, ma mindenki dolgozik. Az élet jelszava akkor gyermekded öröm volt, ma v e r e j t é k e s munka. Ma már csak a szent könyvek beszélnek paradicsomról; az életembere a businessről (üzletről) álmodozik éjjel nappal! Ilyen kegyetlen a civilizáció, a népelet költészetének hímporát letörli, s helyébe a sanyarú valót hagyja; a lantosoknak királypálca helyett koldusbotot ad kezökbe, s a nemzetnek előbb jósai, fölkent papjai, ma koldusokká lesznek, a nyútt vonó bottá változik! Ilyen mostoha az élet, az ifjút nem engedi sokáig ábrándozni, éveivel vállaira nehézkedik, férfivá teszi, s ezt súgja mindennap fülébe: hass, alkoss, gyarapíts!

Mikor ezeket így átgondoltam magamban, a nagy melegből fölmentem a födélzetre egy kis fris levegőre. A többek közt azt az öreg matrózt találtam ottan, kivel elindulásunk óta mindig szerettem volna beszélni, mert igen értelmes arca volt. Most ő sem volt elfoglalva, s ráért nekem a népmesei s z e l l e

m e k r ő l beszélni, amire fölkertem. A nép sokféle nevet adott nekik. Good people (jó emberek), the man of peace (békefi), gaël nyelven kelpy vagy fun shy, mi lóalakú vízi szellemet jelent. Egy másik fajta ezeknek a brumes, tengeri törpék, kik a gabnát éjjel kicséplik, s reggel nagy csodálattal látják a bérlők, hogy cséplés nélkül is készen van a gabona. A funshy szintén csudálatos teremtés! Egyszer elment egy funshy az erdőbe egy dugáruhoz, ki titokban főzött pálinkáját az alföldre akarta csempészni. A funshy kérte, hogy tegye le egy percre a hordót, pihenjen s táncoljon vele. A dugárus megtette, táncolt vele egy óráig, sőt még tovább, a nélkül, hogy elfáradott volna. Aztán lement az alföldre, eladta a pálinkát, s visszatért családjához. Azonban nagy bámulatára, távolléte alatt ifjú neje megöszült, s gyermekei egészen felnőttek. Szegény feje észre sem vette, hogy több esztendőket töltött a funshynál, s ezalatt változott meg annyira

A nép hite szerint az északi tavakban egy tündér lakik, mely pony alakot szokott fölvenni (vesd össze a magyar regebeli táltos lóval) s rendszeren a malmokat látogatja. A molnárt azzal szedi rá hogy a malomkereket megállítja, mire az kimegy s ime egy szépen felnyergelt pony áll előtte. A molnár használja az alkalmat, felül rája; a pony villámsebességgel futni kezd, s meg sem áll míg lovagját a tó fenekére nem vitte.

Déli Skóciában pedig vízi tehenet képzelt a nép a tavakban. Egyszer egy bérlő, mondja a népmese, a vízi tehen-borjúra szert tett; ezt sokáig tartotta, s neki rendkívül sokat is ellett. Midőn azonban egyszer megbántotta a bérlő a teheneket, öreg anyjok egy szép márciusi este kijött a tóból, s akkorát bödült, hogy a körülötte levő halmok megrendültek; e hangra 19 darab sarjadéka eléjött, őt a tóba bekíséré, s többé soha senki sem látta. Megjegyzést érdemel az is, hogy a skót a disznót regenten szörnynek tartotta, s úgy beszélt róla, mint a mai népmese a sárkányról. Innen van, hogy Inverness tájékán több sziklaszorost Slock-moach-nak, vagy disznó-barlangnak hívnak.

A szigetlakók a jövőmondásra sokat adnak, s ezzel a tehetséggel – úgy hiszik – csak gyermekek, lovak és tehenek bírnak. Öreg asszonyok látják leginkább a jövőmondókat, kiknek elmondják a jövő titkait.

Efféléket mesélt nekem az öreg matróz pipaszónál. Ránézve a mesék nem nagy érdekléssel bírtak; de én örvendve jegyeztem be naplómbe, mint a nép gondolkodásmódjának becses mozzanatait.

XIII.

Loch Linnhé az Inverness és Oban közt fekvő tavak legszebbike. Másnap reggel lepott meg a környék szépsége. A hegyek mind alacsonyabbak lesznek, láthatárunk tágasbodik, lassanként egészen

zöld hegyek közé jutunk; közbe-közbe a begyek nyílásai közt, a mögöttük fekvő térségek szemünkbe tűnnek; távolról a nyílt tenger habjai kékellenek; rajta az apróbb-nagyobb szigetek különféle csoportozata foglalja el a szemet, a lelket. Reggeli hét órakor már Oban voltunk, ez élénk kereskedő és parlamenti városban, mely a (Sound of Mull) Mull tengersizoros mellett regényesen fekszik. Skócia haladásának mérvét eléggé mutatja az, hogy Óban még 1780-ban alig négy-öt kunyhóból állott, s azóta egyik legnevezetesebb raktára lett a felföldnek. Ma a nyugoti felföld és a szigetek kereskedelmi központja. Halászata igen nevezetes, kereskedése a keleti tengerre is kiterjed. Lakossága alig megy kétezerre, de forgalma igen nagy, s egy nagy környéket élelemmel és egyéb cikkekkel ez lát el. Tengerre fekvő házsora, a kikötőtől jobbra eső magas hegyei igen hasonlítanak a buda-pesti dunaparthoz; s ha a part valamelyik pontján megállunk, úgy tetszik, mintha a lánchídon volnánk és a Dunát kiszélesedni látnók. A Margit szigetet itt a Kerrera sziget helyettesíti, mely egyszermind a nyugoti Óceán viharaitól is védelmezi a várost. Házai, mint több más skót városban, szürke gránitból építvék, melyeknek fehér fővenyő ablak keretei és szögletsorai igen szépen látszanak messzire.

E kis városban öt különböző egyház s négy iskola van, mely mind a protestáns egyházhoz (Free-Church és Established Ch.) tartozik. Az iskolák közül

egyik kiseddóvó, hatvan gyermek számára, három osztályban; hetenkénti tandíj egy penny (4 kr.); a második úgynevezett Industrie-School, elemi iskola szegény gyermekek számára, mintegy 80 tanítvánnyal. Itt a tandíj három penny (15 kr.). Mindkét iskolában nőtanítók tanítanak, s mint tapasztaltam, igen értelmesen és alaposan. Legnépesebb az úgynevezett Congregational-School 120-150 tanulóval rendszeren, de fájdalom csak egy tanítóval, kinek, ha lelkiismeretesen meg akar hivatásának felelni, minden idejét és erejét erre kell áldoznia. Itt egy gyermek tandíja egész évre kilenc frtra megy. A püspöki egyháznak nincs e városban iskolája; híveit nem méltatja még iskolázásra sem, s a szülék gyermekeiket más iskoláknak nevelésére bízzák.

Délelőtt az iskolákat látogattam meg; délután a harmadfél mértföldre eső Dun Staffu age nevű várrmot. E rom hasonlít a székely föld Székelytámad nevű várrmójához. Itt is, mint ott, hajdan fejedelmek, királyok székeltek. Itt volt eredetileg letéve az a régi kő, melyen a király koronázás végbement. Ma e kő Londonban, a Westminsterben (VII. Henrik kápolnájában) őriztetik. Innen igen szép kilátás van nyugoton a tengerre, s északfelé a Glen-Coera. Egy másik, kevésbé érdekes romja Obannak a Dunolly kastélyrom, hajdan M'Dougall of Lorn székelyhelye, épen a tengeröböl északi oldali sziklacsúcsán. A repkényfödte rom mögött sokkal beljebb gyönyörű park közepette van a Dunolly House, a család mos-

tani lakhelye. Ha innen, a természetnek ez oázáról a tengeröbölben fekvő különböző sziklacsoportokra lenézünk, s látjuk, hogy a felhőcsoportok kísértetek alakjában lábolják meg a tenger különböző részeit, hogy a sziklák csúcsaira letelepedhessenek; s aztán megszólal a vészmadarak sivítása fejünk fölött, majd egy hűvös szellő kezdi rezgetni a kastélyromok repkényeit, mi is elkezdünk a múlt időkről emlékezni, gondolatunk visszaszárnyal a régmúlt körébe, melyből csak egy alak bontakozik ki némileg: Ossian, ködös, homályos énekével.

Mintegy nyolc mértföldre a Mull partjaitól nyúlik el egy másfél ezer láb területű sziget; az egész egy másfél száz láb magas bazalt sziklatömeg, különben felszíne zöld gyepvel van borítva, melyen nyáron barmok legelésznek. E sziget a Staff a sziget, nevezetes barlangjaival, melyek közt legkitűnőbb az Ossian atyjáé, a F a n g a l barlang. E barlang, mondhatnám a természetnek nagyszerű, de magános terme. Különös, hogy 1772-ig e csudás bazalt alakokkal teljes szigetről senki sem tudott, s akkor is csak úgy esetleg botlott belé egy Irishman. Az egész egy bámulatos boltozat, az egyes bazalttömegek által képezve. Egy széles, magas, merész, s annál nagyszerűbb ívezet, mert közepén nincs semmi támasz-bazalt. E hatalmas terembe bezúdul a tenger, a hullámok ezüst habjai meszsze fölszökellnek a fekete lépcsőzeten, tompa morajok pedig mennydörgés szerűen hangzik el a barlang hátsó részében. Itt minden

fenséges komolyság színében tűnik föl. Az ezüstfehér csüllők, a színes hangák, madarak, virágok, sőt a ragyogó nap is mintegy ellentétet képez e komor barlanggal, s képzeljük, hogy leghathatósabb benyomást az ős ködében, vagy a kietlen télben tehet az emberre. – Staffa közelében van Jona sziget, mely szintén a Hebridákhoz tartozik. Hossza fél, szélessége alig egy negyed mértföld. Nevezetes kolostorromjáért. Láthatók emellett egy ősi templom falmaradványai és szent Órán kápolnájának romjai. E sziget azon pontokhoz tartozik, melyeken a keresztyénség leghamarább megerősödhetett északon. Jonát szentnek tartották, a miért a felföldi nemesek közül sokan temetkeztek temetőjébe.

A szigetnek mintegy ötszáz, többnyire rendkívül szegény lakója van; rendes, csinos épület alig van egy-kettő az egész szigeten; a többi nyomorú viskók-ból áll, s csak a tavaszi és nyári rendes gőzhajójárásról tudják a nyomorúság ezen gyermekei, hogy van-e szigeten kívül is más világ. Valóban az itteni kietlen élethez csak az északi tél hasonlítható, mikor a köd hatalmas válaszfalat von a száraz és víz között. De az, idegen egész hetekig szeretne ily helyeken időzni, hogy eléggé élvezze a természet vad romantismusát. De nincsen Józsuánk, ki a napot megállítsa; más szóval nincs időnk a hosszas merengésekre. Tehát hadd folytassuk az útirajzot. – Obanból másnap korán indultam egy omnibuszon Glasgow felé. Szerencsémre igen derék három angol útitársra akadtam; kettő

kereskedő s a harmadik egy magyaros képű glasgowi orvos volt. Ismét alkalmam volt kérdezősködni s tanulni a népéletéről eddig még nem hallott dolgokat. Utunk a Grampian hegylánc déli végén vitt át. Itt már igazán rideg, sivár volt a környék. Én egyik kereskedővel a kocsi födelére kiültem, az úgynevezett *outside piacere*, hogy jól láthassam e vad vadont. A nagy mohos sötét hegytömegek, mint óriási garmadák, vagy megőszült óriások egymás vállára nehézkedve néznek le a völgyekre. Fát, bokrot a meddig csak a szem ellát, észrevenni nem lehet. Életjelt csak a hegyek közé beszorult tavak mutatnak, s a zöldelő völgyek. Kocsisunk egytől egyig nevéntudta nevezni a hegyeket és a völgyeket a *ben meg a glen* élőszóval. Földművelésnek itt híre sincsen. Az utak mind a múlt század közepe táján épültek, s a zordon sziklák oldalain mindenütt karfával és kőfállal vannak védve, illetőleg elzárva az alattok tátongó s szédítő mélységektől. Mekkora költségbe kerülhettek, beszélnek erről a masszív sziklatömegek. Sokszor az utak oly hegynyíláson vezetnek egyik völgyből a másikba, mely csak egy patak ki- és bebocsátására alkalmas. A hegynyílásoknál több ízben emlékeztetett a kocsis, hogy régen ilyen helyeken hajtottak be a rablók egész nyájukat a völgyekbe; a szorosokon egy-kettő mindig őrt állott, s az alatt a többi biztosan élt és vigadott, m ig a lopott jószágban tartott. A mily kietlen a vidék, oly szegény a lakosság. Itt-ott szórványosan egy-egy rozzant kunyhót láthatsz,

csak; előtte mezítláb dolgozó asszonyok, az északi szegénységnek képviselői. Itt tanultam meg azt is, hogy a skótok eredetileg pásztor-nép voltak, a földművelést utálták, s csak szolgálhoz illő foglalkozásnak tartották, mint a magyarok. Nevezetesen egy Mc. Donald nevezetű hős egyszer meglátta, hogy fia egy folyó túlsópartján a szántóvetőknek mutogatta, hogyan kell az ásóval meg ekével bántani? ezen annyira dühbejött, hogy mindjárt egy *curraghba*, azaz egy marhabőrrel fődött bárkába ugrott, hogy a túlsópartra evezzen, s fiát rögtön megölje, miért hogy családjá hírnevét efféle alávaló munkával megbecsületleníteni merészelte. Szerencsére fia elég jókor észrevette a fenyegető veszélyt, s futással mentette meg életét. A marhatartást azonban a skótok nem szégyenlették; a rablást még kevésbé, úgy, hogy a Cameron törzs a Grampian ezen bércei között folytatta pár századon át rablásait. A Clan rendszer megszüntetésekor a kormánynak főfeladata volt a Cameron törzset, vagy más néven Mc. Gregorokat kiirtani. Ez az 1745-ki utolsó skót forradalom véres elnyomása után történt. Rob Eoy híres fölkelő főnök szintén a Mc. Gregor törzs ivadéka volt. A kiirtott törzsnek nevét sem volt többé szabad használni; egy részök a Campbellekhez, másik a Drummondókhoz szegődött. E században azonban többen fölvtették ismét régi nevöket, s az új mellett azt is használták. Általában a névadásban igen hasonlítanak a skótok a székelyekhez. Ha t. i. egy törzsben több egynevű

egyén volt, azokat valamely természeti tulajdonság szerint különböztették egymástól; például Donald Bane = fehérhajú Donald; Macoil vane – a szürke hajú fia, Vie vil roy azaz a vereshajú unokája. A székelyeknél, ha például a Sándor családban több András van, szintén ily jelzőket használnak: vörös orrú, vagy hosszúlábú Sándor András stb.; vagy némelykor az atya neve után teszik a fiu nevét, például: Sándor Péter András, a mi annyit jelent, hogy a Sándor Péter fia András; ezzel különböztetik meg egy másik Sándor Andrástól, ki talán Sándor Jánosnak a fia. – Ezek a vad helyek voltak tehát a Clanek tanyái; ezek között hajtogatták a természetnek sokáig vadon élő fiai a marhanyájukat. A marhahajtás neve a r a i d é – erőszakos elvevés volt, ezek helyett később a (droves) marhajárások, és legeltetés, jöttek divatba. A marhát legeltető a d r o v e r; a marhajárás feje a t o p s m a n volt. Ez parancsolt a többi pásztoroknak, míg a marhákat valamelyik alföldi piacra hajtották. Hazamenet a pénzt tüsszőjébe tette; kék sapkáját fejére húzta, tarisznyáját hátára s utibotját kezébe vévén, oldala mellett kutyájával útnak indult. Megtörtént néha ilyenkor, hogy vagy egy úri külsejű útonállóval találkozott. Az elegáns gentleman csudálkozva kérdezte: hogy-hogy? egyedül méssz azzal a sok angol aranynyal? Nem biz én, felelt röviden, ha arany van a tüsszömben, acél is van a hüvelyben, s ezzel az oldalán levő törre (dirk) mutatott. Valódi Ferrara acél mond a pásztor

dicsekedve; vegye csak kezébe, majd meglátja! A ravasz angol úgy tesz, kezébe veszi a tört, s rögtön a Collit szúrja vele át; aztán a szegény felföldre emeli: pénzedet vagy életedet! Ilyen, s ennél különb történeteket beszél a szájhagyomány még ma is a droverről, kinek ma már nem kell féltene életét, sőt tüszőt sem szükséges hordania, mert a minden helységben elterjedett bankházak könnyebben s biztosabban kezelik a pénzt. Megemlítem még, hogy Landseer angol festőnek igen jeles festménye van a droverről, mikor útnak indul s anyjától és családjától bucsut vészen. E remek művel Barabásunk falusi lakodalmát tenném párhuzamba.

Glen-Coe (A Ró völgye).

XIV.

Az ember abban is fölötte áll az állatoknak, hogy míg azok egy helyre, egy légmérsékre vannak szorítva, ő mindenütt képes elélni. Az egyenlítő alatt vagy a föld-sarkoknál csak úgy eltud élni, mint a mérsékelt föld-övön. Szó sincs róla azonban, hogy természetére a föld természete, az évszakok s a levegő nagy befolyással módosítással ne volnának. A völgy lakosa, mintha érezné, hogy magasabb légoszlopok nehezednek rá, rendszeren nem tud oly szabadon, oly élénken érezni, gondolkodni, mint a hegyi nép. A hegylakója rendszerint a kültermészetet szebbnek látja, emberi természetünket magasztosabbnak, becsesebbnek tartja, mint az egészségtelen s romlott levegőn élő városi nép. A nagyobb városokban mindennap akad öt-hat, némelykor tíz-tizenöt is olyan, a ki megutálta vágképen e világot, vagy a ki megrettent a küzdéstől, mely az életben mindenkire vár, vagy a kinek a szenvedélyek szívét megmérgezték, s véget vet életének: szerinte e hitvány portékának, mely számára csak tövisét termett volna rozs nélkül, csak ürmöt nyújtott volna öröm nélkül. A hegyi nép nem ismeri az ilyen sötét kedélyállapotokat. Esze nyílt, mint a bércek körül elterülő látkör; gondo-

lata szabadon szárnyal, mint a sziklák sasa; érzelme tiszta és határtalan, mint a kék ég, mely feje fölött elterül. Itala a szabad levegő, lehellete szabadság. Hadd maradjanak alant a zajos városok mérges szenvedélyeikkel, szánalmas viszályaikkal: fent a bérceken van az élet; a hegyek közt honol az igazi hűségés szeretet.

A hegyi skótok életéből, melynek egyszerűsége századokon át dacolni tudott a különféle elemekkel terhelt civilizációval, kötetekre menő rajzokat lehetne írni. Amaz életerős természeti fajnak ma csak elvétve találjuk nyomait vagy képviselőit, kik egy elpusztult régi könyvnek megrongyolt levelei. Hová lettek hegyi fészkeikből az ősi szokásaikhoz, erkölcsaikhez hű apák? e nagy kérdésre szomorúan felel egy-egy elkésett hű unoka, ki félve kerüli a népes helyeket, hogy apái fészkeiben fölkereshesse néhanéha azoknak sírjait, s elmesélhesse gyermekeinek az ősök dicső tetteit, melyeket minden írott szónál hívebben őrizett meg a szájról-szájra szálló hagyomány.

Obantól éjszakra, mintegy 10 angol mértföldnyire van egy völgy, neve Glen-Coe, mi gaél nyelven annyit tesz: borzalom-völgye. A völgyet északra a Loch-Leven, nyugotra a Loch-Linhé s délre a Loch-Etive környezik. Egyike ez a ködös ország legcsudasabtrç s borzadalmasabb völgyeinek. A hét angol-mérföld hosszú, s harmadfél mérföld széles siktó óriási hegyek övedzik, s csak pár helyen szakadnak meg, hegyszorosokat képezve, melyek fölött a felel-

mes sziklafalak minden percben leszakadással fenyegetnek. Odább délre mindig emelkedik a hegylánc, s csúcaival a felhőkbe vész, melyek különösen a Bidden-Moron (ősz csúcs) szoktak szállásolni. Az a lég, mely a Kaukázst, mint langyos éther érinti, Helvécia bérceit örök hóval fõdi: az, Skócia hegyeit óriási felhőkbe burkolja, melyeknek csuda alakjairól, mint kísérteties szellemekről szólalnak meg Ossian húrjai. Csöndesen lépünk; e helyet, melyen állunk örök emlékvé tette a néphit, megszentelte az emlékezet. A völgyön egy kis folyó kigyózik át, a Cona, melyet a hegyoldalokról és tetõkrõl száz meg száz zúgó és patak alakjában lejövõ víztömegek táplálnak; ez Fengal és Ossian idejében is ott folyt, s ott hallgatták szõke hajjai az édesen epedõ kódos homályos énekeket. Hátrább emelkedik az Everallin*) széke ma is ugyanazon sziklahomlokon trónol, mint a boldog aranykorban. Szilárdan áll még Maimore, Con-Fion**)t, alatta a téres szikladarab, melyet ma

*) Fengal neje.

**) A közhit szerint itt élt volna Ossian, mert dalai-ban e hegyek nevei mind eléjõnek. Ő magát Cona-hangjának nevezte. Con-Fion, Fion-Fingal (olv. Fengal) Fin, fäun gaël szóból származnék, mely fehérét vagy szõkét jelent; Fengal tehát annyit jelentene, mint a fairheaded=szõkehajú. S valóban a skótoknál és ezeknél szokás volt hõseiket is hajók után valamely melléknévvel felruházni; így Kob-Boy (veres Róbert) Khoderie Dhu (fekete Boderik). A nép tudatában így élnek pl. Fengalról a hegyi skót ma is azt mondja neked: he was fair headed Sir! (szõke hajú volt).

is Fengal asztalnak neveznek, mind-mind azt beszél-
lik, hogy e föld szent, mert itt élte Ossian ifjú
éveit, itt éneklé népének csatáit, a vakmerő vadász
kalandjait, az imádott bércek csudáit, az ifjú sze-
relmét, a lányka báját.....Itt zengette a dalokat,
melyeket egy világ csudál és egy világ irigyel!

Mielőtt keletről a Glen-Coehez juthatnánk, az
ut harmadfél mértföldnyi pusztaságon visz keresztül.
A keleti bejárástól jó öt mértföldnyire nincs nyoma
is emberi laknak, s az Ouchtrichton, Macdonald há-
zán kívül alig van a völgyben nyolc-tíz pásztor
kunyhó. Pedig a lenyugvó s fölkelő nap nagyszerű
pompája megérdemelné, hogy büszke palotákat
emeljen ide emberi kéz, s azokból bámulja a boly-
gók királyát, mikor tündéri palotájából kikél, s abba
ismét pihenni távozik. A látványt, melyet itt a
fölkelő nap nyújt, csak a Montblanc és társai múl-
ják felül, ha csúcsaikat reggel megaranyozta a föl-
kelő nap, s a csillogó hópelyhek millió meg millió
gyémánt darabként tükrözik vissza az égi király
fölülmúlhatlan dicsfényét. Itt szintén bámulatosan
szép látni, mint küzd reggel a nap a hatalmas
ködoszlopokkal, melyek éjjel a Buachan-Etyn és
társain szoktak pihenni. A viadal nem tart sokáig,
az átlátszó oszlopok alig egy óra múlva a nap suga-
rainak engednek, s a viharzó tenger óriási hullá-
maiak gyorsaságával nyomulnak le a sziklákról, a
völgy keblére. És most feltűnnek előttünk a nap-
sugaraitól megfényesített kopasz szirtek, fák, szikla-

falak, melyeken leömlő csermelyek, vagy zúgok habjai ezer meg ezer drágakő alakjában tündökölnek. E nagyszerű tükört a vándorfellegek árnyai homályosítják el ottan-ottan, mintha ezzel akarnának mulatozni, az unalmas hosszú utón. És ez a játék így megy, míg Gruagich*) tüzfényével az Óceánba merülni készül. És ha az utolsó sugár is bucsut vett a Glen-Coetól, s szürkület, majd éj borul a völgyre: a csillagok barátságosan ragyognak le a Loch-Leven hullámaira, mely tó, vén századok óta díszesíti e völgyet; majd eljő a szelíd déli szél, a Cona hullámai elkezdenek mesésen zúgni, végre megzendül a dalnokok hárfája, s felhangzik a gaél dal, a hajdani jó időkről, „régí dal, régí dal, régí

Ámde e völgy nemcsak a gaél Homér dalai-ban, nemcsak megőszült múlt idők énekeiben él: nevét az újabbkori történet múzsája is véres betűkkel jegyezte könyvébe.

Hajdan e völgy, mely ma oly kietlen, a Macdonaldok tanyája volt, s az ötszáz főre menő törzsnek az ősz Allan Macdonald parancsolt. Minthogy előbb II. Jakab tántoríthatlan hivei voltak, a Vilmos királynak tett minden, hűségi eskü ellenére, némely udvaroncok árulkodása folytán, a király kiadta a parancsot a szerencsétlen törzs kiirtására, s a hóhér-szerepet hadvezérére Campbellre ruházta.

Az álnok ember barátságot színlelt a törzs

*) A kaledóniak napietene.

iránt, s orozva támadta meg őket. Két napi vérfördő után a Macdonaldok legnagyobb része a cselszövény áldozatává lett; köztök az öreg törzsfő, nagyszámú ártatlan nő, ifjú és gyermek. Mintegy 340-re ment azok száma, kik alkalommal tűz, fegyver, éhség, hideg, vagy rémület miatt elvesztek.

A Glen-Coe lakosai közül nagyon kevesen maradtak életben. A csekély számú menekültek később visszatértek a völgybe, s mintegy százhatvan főnyi megsíratott és előtalált hullát fektettek a közös sírba, hogy egyesítse őket egy sír, a mint egy gyűlölet törülte ki az élők sorából.

A nagy temetkezés után énekeket daloltak a sírnál. Míg a dal elhangzott, a hősök (hitők szerint) a sírból a Walhallába repültek. Képeiket, utódaik ma is látják a csillagokban. . . .

Unokáik tehát még ma sem haltak ki egészen. A néhány főnyi kis családi kör, mely Glen-Coeban él, ma is a legnagyobb iszonyattal emlékezik törzsük balsorsáról; de egyszersmind büszke önérzettel, őseik és a kelták legnagyobb dalnoka Ossianról, kinek emlékére van e völgy szentelve.

XV.

Dél előtt tizenegy óra lehetett, mikor Lochgilpheadbe megérkeztünk. Közel voltam a Clydehoz, Skóciának egyik legregényesebb környékü tengeröbléhez. A Gilphead tó mellett hasonló nevű csinos falu van,

mély egyszersmind nevezetes hering halászó hely. A Cabriolet, stagecoach, ponycarriage-ek, továbbá lovak, szamarak és teherhordók nagy száma lepte el a partot, várakozva a megérkezendő gőzösre. Egy óranegyed várakozás után Glasgowba szállító gőzösünk csakugyan megérkezett. Neve *Mountain* (hegyi lakos); két kéményéből oly vastag füstoszlopokat eregetett, hogy talán a mostani hegyilakók összesen sem tudtak volna pipáikkal vele versenyre szállni. Elsőben is délnyugoton a Bute sziget tárult föl előttünk. Partjai, a rajta levő füstölgő falvakkal és zöldellő legelőkkel, nem mindennapi látványt nyújtottak, s ha a tengeröböl keskenyebb lesz vala, hajlandó lettem volna a Csepel szigetnek képzelni. Átalában a vidék nagyon élénk; a tenyészet vidám. Erdők, mezők, falvak tarka változatban vonultak el szemeim előtt; s csak azt sajnáltam, hogy a természet oly mostoha éghajlat alá helyezte e vidéket s e népet. Nem a német, hanem az adriai vagy a fekete tenger szomszédságába illenék e föld, s e derék szorgalmas nép. Ilyen szomszédság kellett volna nekünk a török meg a német helyett. Ezzel nem kellett volna századokon át vesződnünk, s még erőszakoskodás nélkül is tanultunk volna valamit egymástól. De folytatom az útleírást. Balra a *Rothsea* tarkálló házaival, néhány mértföldre tőle az Innland számos villáival; balkézre a Loch Long panorámája; a távol északon a fel-földi havasok csillámlanak; délre tőlünk örökzöld halmok terülnek el (mert itt a hó nem sokáig szokott

megállani); a Benfrewshire, melytől a walesi herceg egyik legfényesebb címét kapja; előttünk és mögöttünk szigetek, tavak, számtalan apróbb darabokra szeldelve a földet, vizet: szóval egy új és fényes könyve a természetnek, tele szebbnél-szebb festvényekkel, melyek csak a legfőbb művész kezéből kerülhettek ki, s melyek a kanári szigetek táján is számot tennének.

A Loch Longon túl jó Dunoon helység; házai óriási félkörben környezik a partot. A falu mögötti réteken nyájak legelésznek. Egyik újtársam monda, hogy azok az úgynevezett apró dunlopi tehének, melyek e környéken igen híresek. Nyári hónapokban – monda – naponként 15-20 itce tejet adnak, vagy hetenként 8-9 font vajjat. A dunlopi sajt egész Skóciában híres, nem szagos mint a svájci, s igen kellemes ízű; a hajón is ebéd végén dunlopi vajjat és sajtot adtak fel.

Bute és Cambray sziget közt több világító-tornyot láttam, melyek a Clyde öböl szélesebb és keskenyebb részét világítják. Skóciában igen nagy gondot fordítanak a világító-tornyokra; 1820 óta egészen reformálták a világító-tornyokat. Csak a Forth öböl előtt és a Bell rock (harang szikla, a Forth öböltől északra) körüllevő világító-tornyok majdnem annyiba kerültek, mint a többiek összesen, azaz 132,000 font sterlingbe, míg a többiek 150,000 fontba. A világító-tornyok száma a negyvenet meghaladja, s azok fentartásának évi költsége 160 ezer

font körül jár. E költség nagyonak tetszik; de ha évenként csak pár hajót mentenek is meg a partba-
 ütközés és elsüllyedéstől, úgy is kifizeti magát.

A Clyde most mindig keskenyebb lesz, s Greenocknál két-három mértföldnél nem szélesebb, a tenger sós vize lassanként elvész, s itt már nem öbölnek, hanem folyónak hívják. Greenock a Clyde balpartján, GlasgoAvtól 22 mértföldnyire igen nevezetes kikötő hely; nagyon tömött város; forgalma jelentékeny, s vasútja is van Glasgowba. Főleg Nyugatindiaival és Amerikával van nagy kereskedelmi összeköttetésben. Glasgow és környéke gyártmányait kiviszi, s helyettök rumot, cukort, kávé, rizst stb. más országokból bort, olajat, gyümölcsöt, gabnát s egyéb cikkeket hoz vissza.

Félszázad előtt a szegény felföldieknek gyűlpontja volt; innen szállították őket Amerikába, mint fehér rabszolgákat. E miatt ma is sokan tudják Ossian unokáinak nyelvét. Van egy nevezetes nyilvános üzlet- és mulató helye, az úgynevezett Tontine*), mely e század elején épült, s tízezer font sterlingbe került. Ezen összeg aláírás által gyűlt be, s a mi minden Tontinenél sajtyszerű, az aláírásoknak két nap alatt kellett a szükséges összeget

Greenocktól Glasgowig kétségkívül egyike

*) Tontine (hasonnevű francia kezdeményezőről nevezve) oly kölcsön, melynek kamatait csak az életben levő aláírók

a legszebb útvonalnak, minőt csak képzelni lehet. A Clyde itt alig szélesebb, mint a Rajna; de partsziklái meredekebbek, magasabbak, s néhol a színezetben is változatosabb képet nyújtanak. Hasztalan kísérténém meg szépségeit leírni. A legregényesebb fekvésű helyek egyike Dumbarton, régi váiával, melyben Robert Wallace, a skótok Kinizsije volt fogva, mielőtt Angolországba vitték volna. A szikla csúcsát ma is Wallace seatnek hívják, s a vár tornyát Wallace towernek. Aztán délre fekszenek: Portglasgow, Erskines, Renfrew, Paisley. Itt a part mellett szebbnél-szebb nyaralók, ott egy szegény halászkunyhó, most egy szerény farmerhouse, majd egy gazdag kereskedő pompás mansionja, vagy fejedelmi lordok és grófok palotái. A szemünk előtt elvonuló eme panorámája a nyaralók, kastélyok és falvaknak ködfátyolképekhez hasonlít, vagy az Elbe partot juttatják eszünkbe Altona és Hamburg tájékán. És e panorama mögött a természet teljes változatosságában díszlik; – valóban, ha e vidéket természeti szépségéről akarnák elkeresztelni, leghelyesebben észak paradicsomának nevezhetnék. A Clyde parton emlék-oszlopok is vannak, ilyen a Bell Henrik-féle emlék. Bell mérnök volt az, aki a Britt szigeti folyók között a Clydera bocsátott legelsőmben gőzöst; s mielőtt a Themse hullámain a gőzös, e század rabszolgája, fölszántotta volna: tiz gőzösnél több járt a Clydeon; 1835-ben már 67, ma közel 200 gőzös jár rajta.

A hajókázható víz úgynevezett buoys, őrhordók által van megjelölve. Ezek a horgony előtt úszó jegyek, s vörös és feketére festett hegyeikkel fel-fel bukkannak a zöld hullámok közül. Ezeken kívül vannak még sziklákra emelt mértföld mutatók; továbbá biggin nevű apró házak, melyek éjjel világítva vannak, hogy a hajók a biztos utat el ne hibázzák. – Este felé a mint mindig közelebb jutotunk Glasgowhoz, a város fölött a köd mindinkább megsűrűdött, mit a száz meg száz gyár-kémény füstje korom színre festett; s midőn hajónk kikötött, minden olyan színű volt, mintha csak fekete szemüvegen néztük volna. Ha Edinát vén füstösnek hívják, Glasgownt méltán nevezhetnék vén kor-

A városnak nyugoti részét jártam be elsőben, az úgynevezett Westendet, itt lakik a pénzes világ (the moneyed people) s itt vannak a legszebb épületek is. Átalában a nagyobb angol városokban London, Edinburghban sat. a Westend a városnak legfényesebb része. S pedig ezt az egyformaságot nem utánzásból, hanem úgy hiszem a füst és szélirányból lehet kimagyarázni. Nevezetesen Angliában legyakoribbak a nyugoti szelek lévén, azok természetesen a gyárak füstjét másfelé viszik. Ez okból a városok nyugoti részei a legtisztább levegőjűek, s az előkelő világ bizonyosan ezért húzódik azokba. Ha a kikötő elejéről pillantunk Glasgowra, a tornyok serege magasán emelkedik ki a házak felett. Több templomot egymás

mellett még Londonban sem láttam. „Hja Uram! – felelé útitársam – ez a sok templom nem is vallásszágnak, hanem nyakasszágnak a jele; egyik felekezet sem akar a másiknak igazat adni, s aztán szaporítják a templomot derűre borúra; pedig hogy egyik felekezet miben tér el a másiktól, néha úgy nem lehet észre venni mint azt, hogy egyik torony a másiknál mennyivel szélesebb vagy magasabb.” Láttam, hogy csakugyan úgy beszél az én útitársam a skótokról, mint a skótok az írekről. Mindkét félnek van egy kis igaza, de a túlzás miatt az igazság itt is középen áll. – Jövő levelemben jegyzeteimet folytatom Glasgow cityről, mert itt nemcsak a fővárost, de a népesebb városokat is city mellék címmel tisztelik meg.

XVI.

Glasgow a Clyde folyó két partján nyugotra 45 mértföldre fekszik Edinburghtól. Öt mértföld hosszú, két mértföld széles. Fő utcái a Gallowgate, Trongate és Argyle Street. Ez utóbbi pár mértföld hosszában párhuzamosan halad a Clydeval. A Queen Street és Buchanan Str. mellett az Argyle Street az, melyen majd mindenféle raktárak találhatók, melyeknek boltjai pompában és gazdagságban bátran kiállják a versenyt a londoni Regent Street kirakataival. A város népessége, különösen az utolsó ötven év alatt rendkívül megszorodott, bevándorlások következ-

tében. E század elején (1801.) még százezerre sem ment népessége (83 ezer) s ötven év alatt megkétszereződött. 1851-ben 330 ezerre, s ma félmillióra. Nagyszerű gyárai közt a soda- és pamutgyárak a legkitűnőbbek. A Tenant-féle sodagyár a világon eddigelé a legnagyobb. Tizenkét hold földterületet foglal el, hatszáz munkást foglalkodtat, s a főépület kéménye oly magas, mint a strassburgi münster tornya. Ez óriási kéményt a soda gyártásnál készült sósav elvezetésére kellett készíteni, miután az minden növényi életet elpusztít. Azonban néhány év előtt azt a felfedezést tették, hogy ha a főzés órcakazánok helyett homokkőből készült üstökben történik, a sósav leköttetik, s nemcsak a vegetációnak nem lesz ártalmára, de chlormész készítésre is alkalmas lesz. Ez által a fentebbi költséges épület fölöslegessé vált. Rámnézve érdekesebbek voltak a glasgowi pamutgyárak, mert azokban szövik azokat a kockás szöveteket (checked clothes), melyeket, mint a Clanrendszer idejében, mais tartanak neveznek. Nevezetes, hogy a hegyi lakók majd mindenütt kockás szövetet viselnek. Erdélyben szintén s a székelyföldön ma is az asszonyok és leányok szövik az úgynevezett székely szőtest, melyet nemcsak ruháznak, hanem ágy- és fehérneműnek is használnak. Ha a skót házába beméssz, ott látod a fogason vagy az asztal körül a tartant; a székely házban szintén nem fordulhatsz úgy meg, hogy a kék, sárga vagy vörös fej-

tővel*) tarkázott abrosz vagy ágynemű szemedbe ne tűnjék. Úgy tudom, hogy a tiroli völgylakók közt is szokásban vannak a kockás szövetek; így volt ez a régi galloknál is, a mint Julius Caesar galliai hadjáratában a gallokról beszéli. – Akár a székel szőtttest, akár a skót tartant tekintsük, nagyon jól esik a szemnek az az egyszerű színvegyület, mi főleg a skótoknál nagy jelentőségű volt. Minden törzsnek meg volt a maga színe, illetőleg színvegyülete, a mi látható volt minden ruhadarabon. Pl. a Campbell törzs színe késsel váltakozó zöldkocka; a Mac Donaldé zölddel bordázott veres kocka; a Mc. Kenzeeké fekete csíku veres szalag. Némely kockás szövet igen egyszerű, pl. a Walter Scott által elhírhedt Rob Roy (Mc. Gregor) törzsé, csupán fekete és vörös egymással váltakozó csíkokból áll. Másoké (pl. a Stewartokó) igen összetett; eléjő benne a sárga, kék, fekete, fehér és zöldsín, az uralkodó szín azonban a bíbor vörös. E vörös szín az egy Mc. Neil törzsnél nem jó elé. Vörös után a zöld a leggyakrabban használt. E mellett meg volt határozva a színek élénksége, a kockák és csíkok szélessége, a bordázat távolsága stb. Szóval minden szál fonalnak meg volt a maga jelentősége, mint a székelyeknél a kürti vagy ujjas szegélyének, az ingkötőnek, a kalapon levő pántlikának, s a harisznya (székely posztó-nadrág) szegélyének is ugyanazon

*) A gyapjú és gyapott fonalat fejtőnek hívják

színűnek kellett lenni egy s z é k-ben vagy egy t r i b u s n á l, pl. az udvarhely-székieknél a fekete szín, a maros-székieknél a kék, a csik-gyergyóiaknál a vörös volt, (s még sok helyen ma is) az uralkodó,

A különböző színvegyületekhez különben a patriotizmusnak, a szeretet és gyűlöletnek sokszor különböző; színezetei tapadtak egyik-másik törzs részéről. Fő dolog az, hogy a skót és székely úgy tudott hajdan ezekért lelkesülni, vagy ezek láttára szomorkodni, mint mikor nemzeti lobogóját, vagy az ellenség zászlóját látjuk. Nem csuda hát, ha ezeknek jelentősége a nép érzésébe s gondolkodásába annyira beélte magát, hogy a skót és székely, idegen földön, bizonyos színeknek látásakor ma is könyezni kezd. Ha Petőfink többször megfordult volna a székelyek közt, vagy előbb élt volna, igen valószínű, hogy a székelyeknek nemcsak borvizes szekeiről, hanem színeiről is megemlékezett volna dalai-ban, mint Burns elmereng Bonnie Jean-jában a tartan fölött, s mondja:

Down flow'd her robe, a tartan sheen etc.
Her mantle large, of greenith hue
My gazing wonder chiefly drew;
And seem'd, to my astonisch'd view,
A well known land! *)

*) Ruhája, a világos színű tartán, hullámzott stb. Zöld színű nagy köpenye kiválóan felköltötte ámuló bámulatomat, s szemeim elébe egy jól ismert földet rajzola.

Képzeli a népköltője, mintha a különböző színvegyületekben Skóciát látná folyóival, erdői-hegyei-, öblei- és szántóföldjeivel. – Igaz, hogy némely felföldi helységben többnyire egyszínű ruhát viselnek ma is; de ez inkább előszeretetből történik egyik-másik szövet iránt, s nem a történelmi emlékezhez való ragaszkodásból. A székelyeknél sokkal több nyoma van a történelmi múltnak a ruházaton.

A régi történelmi jelentőségű szöveteket a divatszövetek váltották fel, mintha ma nem is történelmi kort, hanem csak a divat századát akarnók élni. A divat-kockaszövetek a pamutgyárakból kerülnek ki, s nevezetes emberek – vagy a királynőről vett nevek alatt árulják. A székelyeknél azért maradt tovább fenn, a divat-szövetek mellett, az ősi is, mert a gyárak még nem vették ki a nép kezéből a szövést, mint Angliában. A székely asszony csak a fonalat veszi (sokszor még azt sem) a boltban, s az egyebet maga kiállítja; de a skótnak ma a gyárakból kell venni a nemzeti szövetet.

Nem céloim egy cotton gyárat leírni, a helyes leírásra nem elég egy futólagos megtekintés, s ha jól leírnám is, tudom nem találnál benne annyi érdekest sem, mint a fentebb közlött párhuzamban. A pamutgyárak szintoly híresek és nagyszerűek, mint az említettem sodagyár. Van olyan, melyben a munkások száma 7-800 közt van, s csak a raktárakban működő segédek háromszázan vannak. Megjegyzem még azt is, hogy némely glasgowi milliomos gyáros

(pl. Campbell) száz font sterling szerény összeggel kezdette a kereskedést, s most évenként 10-15 millió értékű árut ad el. Valóban némely gyáros meggazdagodása hasonlít a lutrin való nyereséhez; véletlenül jöjjön ki egy szám, s egy koldus dúsgazdag lehet, a gyárosnak szintén nem szükséges plátói bölcseséggel birni, csak jöjjön véletlenül egy ötlete (sőt ha kettő még jobb) pl. valamely új divatszövetre, a mi tettszést találjon az egész országban, pár év alatt, míg a többi gyárak utánozni megtanulnák, gazdag ember lesz belőle. Tökéletesen áll itten, a mit Goethe Faustjában mond, hogy a vertarany rakáson hever,, csak ügyes kéz kell, mely fölszedje s zsebre rakja. Az ilyen gyárosokból lesznek az úgynevezett cotton lordok, kik 40-50 ezer font jövedelmi adót fizetnek évenként; egy más fajta a gazdag kereskedőknek a virginiai lordok, kik a mult században az amerikai gyarmatokkal, jelesen Virginiával nagy dohánykereskedést űztek, ezek hajtottak elsőben nagyobb mennyiségben pénzt és embert e városba. Vannak ezek mellett Glasgowban land lordok (földbirtokosok, földesurak); de kevésbé jelentékenyszámmal. Glasgownak egész a Reform Bill-ig (1832.) nem volt külön követküldési kiváltsága, ezzel egyedül Edinburgh bírt, ellenben Glasgow e jogot addig más kisebb városokkal osztotta meg. Innen érthető, hogy e város inkább whig szellemű, s a reform és haladásért buzgó, míg Edigburgh nem mindig. (Paisley, melyről elébb emlékeztem, a skót radikálok székhelye).

A legelső pont, mely Glasgowban az utasnak feltűnik a George Square, egy pompás tér, nagyszerű hotelektől környezve, közepén sétánynyal és Scott W. szobrával. Az oszlop 80 láb magas, s a költő szobra még azon fölül lévén, az utasnak ugyan jó szeme legyen, hogy kivegye a nagyon is felmagasztalt író arcát, vagy pedig a vezérkönyvek szemüvegén kell látnia, melyek az éleselműségnek és becsületességnek jellemző vonásait, arcáról ilyen messziségről, szabad szemmel is le tudják olvasni. Ugyanezen téren vannak még J. Moor és a James Watt szobrai. Istenem! gondolám magamban, mikor lesz nálunk az a boldog idő, hogy csak fővárosunkban legyen annyi s oly remek emlék, mennyi itt a vidéki nagyobb városokban van! Népünk kegyeletérzetén nem múlik, hiszen az sokáig szeretve tiszteli nagyjait; de múlik a vagyoni képességen, mely miatt tíz-tizenöt évig kell hangversenyek, vagy színi előadások, s más estélyek által gyűjtögetni országosan, hogy egy nemzeti emléket fel tudjunk állítani. Valóban hiszem, ha anyagi erőnk engedné, tudná nemzetünk is, kiknek és hol emeljen diszes és méltó emlékeket, s tudom nem ijednének meg hírlapjaink, s nem kezdenék a közönséget „szo b o r s z é d e l g é s s l” gúnyolni, mint tették a német folyóiratok a 40-es években a német nációval, midőn egyes községek a német literatura hőseinek szobrokat akartak emelni. Az élő német literátorok megrémülve kiáltottak föl: ha annyi helyet e l p a z a r l u n k (?) monumentu-

mokra, nova lesz a szegény ember, éhen kell vesznie, annyira megdrágul a krumpliföld. Az efféle burgonya filozófiát, a magyar sohasem fogja irigyelni még egy civilizált (!) nemzettől sem.

A George Squaretól nem messze, alig pár utcával beljeb emelkedik a Börze-épület, díszes görög stylben. Előtte Wellington lovag-szobra.

A glasgowi egyetem sokkal később alapítottatott, mint az edinburghi, t. i. 1580-ban és épülete mégis olyan avas. mohos és stynélküli, mintha csak a meséskorbeli oxfordi collegium! épületek valamelyikét látná az ember. Levegője sem egészséges, s ezen és több okok miatt már ki vau nézve a West-Enden az új egyetemi épület számára a hely. Az egyetem berendezése hasonlít az edinburghihoz; de úgy vettem észre, hogy a tanárok itten konservativebbek, mint az edinburghiak. „Nevezetesen van minden tanteremben a tanszék mellett egy kisebb szószék, holmi felügyelő és a hejtelen magaviseletűeket feljegyző tanuló számára. Az edinburghiak, nagyon helyesen, nem töltik be az egyetemi tanulókhöz nem illő eme hívatlan hivatalt; de Glasgow-University tartja magát a régi jó (?) rendhez. Félek, hogy még az új egyetemi épületbe is betalálják vinni a s h c o l p o l i c e m a n e k e t. Csudálkozom, hogy az ifjú gentlemanek közt még nem akadt, aki indítványozta volna e kémlőrendszer eltörlését, a szabadságnak e mindenektől respektált földén. Az egyetemnek nevezetes természettani múzeuma van, az.

úgynevezett Hunterian Museum, a múlt századbéli híres pathológ Hunter által alapítva és az egyetemnek ajándékozva. A bonctani osztály legremekebb része e múzeumnak; az egyéb természeti és művészeti kincsek is oly csínnal vannak berendezve, hogy a British Museum és az edinburghi gyűjtemények után ezé az elsőség. Ezután a manchesteri természetiaktára jön. végül a yorki. A berendezésre és gazdagságra nézve a Hunter múzeum az oxfordin is fölül áll.

Képtárában inkább nevezetes emberek arcképei vannak. Itt találkozunk Watt olajba festet mellképével. (A Hunter múzeumban szobra is látható). Átalában a glasgowi egyetem igen büszke Wattrra, mint a ki kora ifjúságában az egyetem szolgálatában álló mérnök volt, s még ma is látható a természetiek tárában egy gép, melyen a mélyelmű ifjú dolgozott, javított. Igen ismeretes azon Aragó által közlött életrajzi adat Wattról, hogy nagynénje mindig zsémbelődött, mikor kis öcscse a teafőző edény fedőjének emelgetésével, s a gőz vizsgálásával lopta (?) idejét. Ha áll az, hogy mindenre születik az ember, Watt bizonynyal a gőzgép feltalálására született; legalább benne már gyermekkorában megfogamzottnak látszik a gőzgép eszméje.

Egy egész napot a glasgowi iskolák megtekintésével töltöttem. Megnéztem elemi iskolájukat, a közép iskolát (Academy) és a reformatory (javító) iskolát, melyről fentebb emlékeztem is. Másutt és máskor lesz helye az iskolákról szerzett

tapasztalataimat közzé tennem, itt csak annyit említek, hogy a skót és angol tanrendszer közt a közép iskolákra nézve is meg van az ellentét. Eton, Westminster, vagy Rugbybe nem hogy idegeneket bocsátnának be, sőt a parlamenti biztosokat is savanyu képpel fogadják, s csak nagy vállatásra adnak az iskola belügyeiről hű tudósítást; ellenben a skótok mindenkit szívesen látnak tanodáikban, s még föl is kéri, hogy a tanulókhöz kérdéseket tegyen. Az angol és skót közép iskolák közt akkora a különbség, mint Oxford, Cambridge, Edinburgh és Glasgow közt, az angolok csak az úgynevezett humaniórákkal vesződnek, ellenben a skótok a humanismust a realismussal igyekeznek kibékíltetni, összeegyeztetni.

Nem csalódom, ha azt mondom, hogy Skóciában minden városban, helységben annyi az iskola, mint a bank, vagy fiók-banküzlet. S míg a fiókbankok százai forgalomba hozzák a kereskedés vérét, a pénzt, s elősegítik az ipart, kereskedést: addig az iskolák a tudománynak és ismeretnek lesznek vezetőcsatornáivá, a nép minden osztályára nézve, hogy az ész eddigi vívmányai a nemzet közkincsévé váljanak, s a legerősebb – mert tudományos – alapon fejlődjék tovább az ipar, a kereskedés. Így segíti az anyagi a szellemit; így fejleszti a tudomány az életet. Az angol a tudományt nem magáért a tudásért űzi, hanem hogy azzal az életet megszépítse, kellemessé, kényelmessé tegye. Innen lehet megmagya-

rázni azt is, hogy a filozófia, mint önálló tudomány, miért nem fejlődhetett, s fejlődhetik angolok közt úgy, mint németföldön.

Hadd mondjak el ezzel kapcsolatban egy, hazai iskolázásunkat közelről érdeklő dolgot, mely szívemet

A skót tanuló ifjú saját hazájában elvégezheti alsóbb és felsőbb iskoláit, angol egyetemekre sem kénytelen menni, és igen kevesen is mennek. Iskolái végeztével, ha módjában áll, mentől nagyobb utazásokat tesz, tapasztalatok szerzése végett. Sőt a tanulás alatt is tehet és tesz utazásokat, mint fentebb említettem, miután iskolai éveik e végre igen tapintatosan vannak berendezve. Magyar tanuló előtt ez valóban irigylendő állapot. Otthon végezni iskoláit, szerttehetni az édes hazában mind arra, a mi szükséges az alapos, tudományos készülségre: ez Skóciában a szabályszerű; nálunk fájdalom! kivételes eset. Tudós embert látni, aki külföldi akadémikus sem volt, ez oly eset, mely nálunk ritkán fordul elő, s épen ezért az emberek nem is igen akarják érteni. Nálunk, ha valaki papi vagy tanári pályára szánta magát, ha valamirevaló állomáshoz akar jutni, előbb külföldi akadémiákra megy. Miért? h a j d a n á b a n e kérdésre azt felelték: azért, hogy néhány évi vasszorgalmú tanulás után, mint tudós térjen vissza; ma azt felelem: általában s z o k á s b ó l, vagy ami még rosszabb, némely egyházkerületben t ö r v é n y k é n y s z e r e miatt. Tehát nálunk, ha oly állomáshoz akar jutni

valaki, melyen éhen meg ne haljon: kényszerítve van elsőben tudósnak felcsapni. Azt csudálom, hogy a felsőbb iskolák és egyetem szolgáltatól még eddig, az akadémiára menést senki sem követelte. Oly címen, mint az előbbit, ezt is bátran törvénybe lehetne igtatni.

Hiszen, kiket küldenek és kik jönnek ki akadémiákra, különösen német egyetemekre. Gimnáziumot és egy akadémiái kursust bevégzett ifjak, kiknek legnagyobb részét a gimnáziumban a latin és görög grammatika úgy elriasztotta minden élő nyelv pl. német, francia, angol nyelv tanulásától, hogy, mint már többször megtörtént, a magyar határszélen túl is inkább állati jelbeszéd által, mint emberi tagolt nyelven értekeztek és értekeznek a legszükségesebbek beszerzése végett. Megtörtént, hogy a ki ' déli németországi egyetemre akart menni, azt elsőben meghordozták a vasúton Breslauban, Berlin- és Königsbergben, úgy, hogy mikor oda jutott, a hova eredetileg szándékozott, már akkor akarata ellenére kész akadémikus volt. Valóban ez égrekiáltó félszegségnek nem a szegény ifjú ember az oka, hanem az elévült és lomtárba, való rendszer. Nehogy félreérts kedves barátom, indokolom nézetemet.

A reformáció korában, illetőleg századában tökéletes értelme volt a német egyetemekre járásnak. Hisz majd minden ország (Anglia, Francia, Olaszország) ifjai oda özönlöttek akkor, hogy a reformátori eszmékkel megismerkedjenek. De azután minden ország fiai meg-

találták otthon a maguk célszerűen berendezett felsőbb tanintézeteit; csak a magyar királyság protestáns ifjai azok a szerencsétlenek, kik megannyi bolygó zsidóként, idegen kenyéren és vizén kénytelenek magukra tudományt aggatni. Nem, nem tudományszerzés ez barátom, hanem a tudománynak lealázása, mert kirakat végett jönnek legtöbben (tisztelet a csekély számú kivételnek!) egyetemekre. Es ez nem is lehet másképp; mert iskoláink vagy a tudomány kívánalmai szerint vannak berendezve, vagy nem. Ha rendben állana iskolázásunk, akkor fölösleges lenne az egész akadémizálás, akkor tudom nem üznék el hazulról a képzett ifjút; ha pedig nincsenek iskoláink kellően föl szereive, ugyan hogy kívánhatják józan észszel, hogy egy tudományos alappal nem bíró ifjú, tisztán tudós egyetemi előadásokat hallgasson. Vannak nálunk, a kik azt hiszik, hogy a tudományt úgy lehet importálni, mint a theát meg kávét, s e fél-szeg nézetnek hány áldozatja van minden évben! Nem veszti-e el e miatt igen sok ifjú kedvét örökre a tudományok iránt? S nem teszi-e ez a híres akadémikusoknak kilentized részét képmutatókká, charlatánokká. Hiszen őt senki sem ellenőrzi, nem bánja senki, ha soha az egyetemet nem látja is, csak tandíjt fizessen. Itthon megelégesznek a bizonyítványnyal e szentelt vízzel, sőt sokan megbámulják mikor kimondja e szót, hogy ő külföldi akadémikus volt, mert hiszik, hogy nyakig úszott a tudományban. . . . Innen van, hogy a hol csak lehet, telivér tudó-

soknak adják ki magukat, kik előtt ismeretlen tudomány nem létezik. Minden tudományban egyformán jártasak: theologia, bölcsészet, jog, história, mathesis, filológia stb-nek az ő fejők kiváltságolt raktára. Nem, nem egy nemzedék siratja e szellemi bűvészek tudatlanságának hallatlan rombolását!.. De ez még nem minden. Hazánkból évenként közepszámítással 40-50 ezer frt. vándorol a külföld feneketlen erszényébe, a miért cserébe alig visznek haza a híres akadémikusok 4-5 ezer frt. értékű tudományt. így dobni ki a szegény szüléknek, vagy épen a népnek izzadsággal szerzett ezreit: kérdem, nem egy neme-é a hazaárulásnak?.....

És otthon mindezt észre sem veszik, mert őszinte szót alig is hallhatni e tekintetben. Otthon nem tudják, hogy a külföldi egyetemek legtekintélyesebb tanárai (és ezt szintén saját tapasztalásomból mondhatom) a magyar ifjakat a száanalom bizonyos nemével nézik és fogadják. „Nincsenek önöknek kellően fölszerelt tanintézeteik?” hányszor hallottam mélyen elpirulva e bizalmas kérdést legtiszteltebb tanárain ajkairól.... Nincsenek, mert.... de a most megalakult magyar kormánynak első gondjai közé tartozik iskolázásunk, kiváltképen pedig országos egyetemünk újjászervezése. Amint csak lehetett szépíttem a dolgot velők szemben; de magunk közt első helyen a magyar protestáns egyházkerületeket kell okolnom, hogy nem törekedtek az évenként külföldre dobott ezerek egy r é s z é n e k árán egy protestáns

egyetemet szervezni, hol a tudományos pályára készülő ifjak a tudományosság színvonalára emeltetnének, így és csak így szünhetik meg hazai ifjúságunk részéről a t u d ó s Danaida-hordó töltés!

Kellő készültség mellett igenis menjen külföldre, aki csak teheti ezután is, de csak néhány óra, hogy szakjának legnevezetesebb képviselőivel, azoknak módszerével, stb. ott helyben megismerkedjék, ideje legnagyobb részét pedig utazásra fordítsa. Ezáltal a külföldre menés, én szerintem tudományos célú pusztá utazássá válnék. És meggyőződésem szerint annak más értelme ma nem is lehet. A tudományosságot nem lehet senkire ráaggatni. Az alapos tudásnak, mint a góth templomnak, belőlről

Iskoláinkat úgy kell szervezni, hogy az alapos képzettség ne vendégként járjon beléjük, hanem állandóan bennök lakozzék. Legfőbb tekintély a tudományos vizsgálódás eredménye, az igazság legyen és ne holmi idegen földön tarlózott abrakadabra, mely mind vérmérsékletünkkel, mind észjárásunkkal homlokegyenest – ellenkezik. Törüljék el az illető egyházkerületek azon törvényeket, melyek amellet, hogy bennök a régi kasztrendszer szelleme kisért, a hazának minden évben tetemes anyagi és szellemi veszteséget okoznak, sőt megrontják az erkölcsöket, miután nem valók egyébre, mint hogy a romlatlan érzületet összerombolván, kevés kivétellel, képmutatókat és világcsalókat képezzenek. A külföldön meg-

levő alapítványokra időnként küldjék ki a legkitűnőbb szakembereket, de ez ne tegyen különbséget külföldi akadémikus és nem-akadémikus közt. – Ily szellemi reform mellett, nem leszünk sokáig a külföldi egyetemek házalói, árva fecskei. – Lesz az új iskolában új tanár, ki nem bizonyítványaiban hordozza tudományát, hanem tudományossága lesz az ő bizonyítványa.

Valóban ennek a tanügyi és nemzetgazdászati fontos kérdésnek nálunk régóta szőnyegre kellett volna kerülni, ha sok ember saját érdekét, a közművelődés szent ügyének elébe nem tenné. Tudom, hogy számos egyél) teendőid miatt te nem szólasz hozzá; de ha valaki ezen nézeteimért megtámadna, szívesen állok

E kitérés után pillantsunk vissza a fülíg kor-

Kirándulásom utolsó vasárnapját Glasgowban töltém. A nagy gyárváros képét szintén megváltoztatta a sabbath néma csendje. No ha valahol, úgy itt igazán áll, hogy a szélsőségek találkoznak. A tegnap, a rendkívüli üzletforgalom zajában úgy tetszett, hogy az egész város nem egyéb mint egy tábor, egy vásárhely, melyet sohasem fog elhagyni az üzérek roppant serge: s ma egy néma sírbolt tömeghez hasonlít a város, melynek népét a keresztes háborúk zarándok népének képzelnéd. Már harangszó előtt tömegekben tódul e nép a templomokba; hisz itt nincs is harangszóra szükség, anélkül is elvisz mindenkit, ki mozogni tud, gyarlóságának érzete a mindenható

színe elé; míg nálunk, elég szomorú! kétszeri, háromszori harangszó után is, sok helyen igen gyéren s nagy vontatva megy a nép az úr házába, mintha érezné, hogy nem méltó annak tornácában lakozni. Szóval ahol tegnap csupa sürgés-forgást láttál, ott ma mindenütt mély csend, nyugalom honol. Mintha csak a fizetés napja érkezett volna el, a munkálkodás hete, jobban mondva hat napja után, Valóban sokat is tesz, kivált a szívvel-lélekkel kereskedő, üzérkedő népre, ha van minden héten egy nap, melyen visszatekinthet a múlt napokra; magába szállva elgondolhatja annak tévedéseit, hibáit, hogy magával számot vetvén, ezután akarjon is, tudjon is hívebben sáfárkodni. – Délelőtt a methodista templomban voltam. Még egyszer kívántam meghallgatni azt a gyönyörű orgonajátékot és kettes vagy négyes karban mondott éneklést, melyet a methodistáknál mindenütt feltalálsz. Már akit ez a harmónia sem hat meg, az tudom, hogy még vállát sem vonítja, sőt épen elalszik akkor is, mikor az angol pap vagy úgynevezett házaló evangylista torokszakadtából kezd kiabálni, kezeit össze-összezsapja, a bibliára öklével jó nagyokat de a túlbuzgóság miatt. Lehet szép és megható egy isteni tisztelet kálvini egyszerűséggel, orgona nélkül is, mint itt a szabad egyházban szokásos; de az is való, hogy a szép ének, zene, kétszeresen megszépíti azt. Úgy vélem, hogy a templom magában és az isten igéje legtöbbször azt a nagy hézagot mutatja fel, juttatja

eszünkbe, mely köztünk és a legfőbb lény között van: a zene igyekszik e nagy ellentétet kiengesztelni, abba lehető harmóniát önteni, az által, hogy minket emel ég felé. Kétes, hogy vajjon a lelkipásztor beszéde mindig megindíthatja-e a szívet, s hogy mindig a szívhez akar-e szólni, vagy csak az észhez: a zene mindig szívhez szól, s ha az úr igéje néha csak eszünket foglalkodtatja, a zene hatására érezzük azt, a mit eszünk föl nem ér, s így megszületik az igazi istenimádás. Ily hangulatban, teljességgel hatásos lehet az ige, oly szónok szájából, minőt a mondott templomban hallhatni szerencsém volt Dr. M.-től, ki azon tételt bizonyítgatá, hogy gyengének lenni, annyi mint nyomorultnak lenni. E gyengeség kifolyása gondolám, hogy az ember a buzgólkodást is megelégli, s nem igen szeret egy nap háromszor (reggel, délben, este) két-két óráig tartó istentiszteleten megjelenni. E baj orvoslásául, igen sok egyházban isteni tisztelet után rövid vallásos elmélkedéseket osztogatnak, vagy egy kis levélen néhány bibliai hatásos mondatot efféle megjegyzések kíséretében:

„Lost somewhere between sunrise.-and sunset two golden Hours, each set with sixty diamond minutes. No Reward is offered, for they are lost for ever*).

Mielőtt levelemben Grlasgowtól búcsút vennék, nem tehetem, hogy föl ne említsem a skótok érdek-

*) Valahol napkelte és nyugta közt két aranyos óra (t. i. idő) elveszett, mindkettő hatvan-hatvan gyémánt percebe foglalva. (A találónak) semmi díj nem ígértetik, mert azok örökre elvesztek. – Érti a két óra alatt azt az isteni tiszteletet, melyet elmulaszt valaki.

lődésének egy példáját nemzeti jellemünk iránt. A tudós theologiai tanár, kihez csak látogatóul szándékoztam, de aki négy napig házából el nem bocsátott, s aki beszélni alig tudó unokájának is gyakran magyarázgatta, hogy én micsoda nemzet fia vagyok: igen nagy érdekléssel viseltetik hazai ügyeink iránt. Nemzetünk sajátságairól sokat kellett neki beszélnem, mert mint mondta: ő tősgyökeres skót lettére jobban tudja méltányolni s becsülni a nemzeti jellem eredeti vonásait, a sajátságos népéletet, mint az angolok. Kölcsönbe az öreg úr a skót népéletet rajzolgatta nekem, s azon kívül, hogy gyermekeivel sok skót népdalt daloltatott el, a föllekesült aggastyán maga is mondott el külön egy-két dalt, melyek még az ő gyermekkori életében is divatoztak. Természetes, hogy nekem is be kellett mutatni nemzeti dalaink közül néhányat. Csárdás dallamu dalaink kiválóan tetszettek, nemcsak neki, hanem az egész családnak, s zeneértő fiával egy párt be is tanultatott. A szózatot legkésőbb mutattam be, de ez leginkább meghatotta a lelkes öreget. Gyermekeinek be kellett tanulni nagy nemzeti dalunknak nemcsak zenéjét, de a magyar szöveg olvasását is, mi magában nem volt nehéz, mert szószerinti fordítással is kísértem. Mikor e négyesben betanult s z ó z a t o t az öreg úr gyermekeivel több ízben ismételtette: öröme határtalan volt, s meghatottan mondta nekem, hogy most érti legjobban a magyar jellemet. A mit tőlem nem hallhatott a magyar jellem vonásaiból, azt e dal hallásakor kép-

zelete ki fogja egészíteni. Én is nagyon örvendettem e tetszésnek, s másnap reggel örömemet az ifjú G. azon meglépéssel fokozta, hogy a szózat magyar fordítását adta kezembe kötött beszédben. A két első versszakot mellékeltem számodra e fordításból, hogy átlásd, miszerint a derék ifjú teljesen átérezte a költeményt. A szók válogatottak, egyszóval nyelvezete költői. Mindezekből az az örvendetes tanulság, hogy ma a szózatot a skót havasok alján is hallhatod oly lelkesülten dalolva, mint hazánk akár-mely vidékén. És így hála a kor hatalmának s nemzeti geniusunk diadalának, ma a Kárpátoktól nem Adriáig, hanem egész a (skót) Grampianig zeng a közének, s nemcsak mi, hanem idegen nemzet is e dalon lelkesül: „Légy híve rendület-

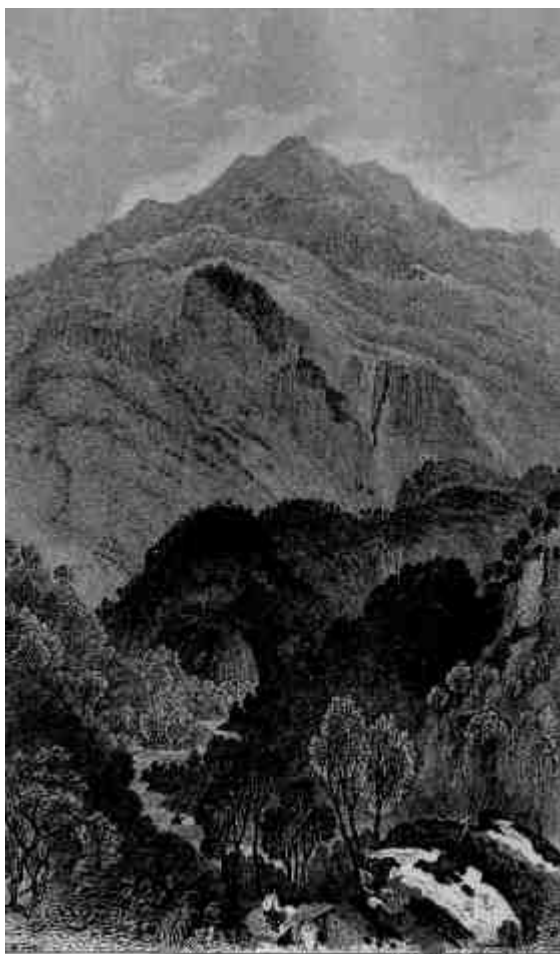
A két első versszak fordítása így hangzik:

The Hungarian's National Appeal.

To Fatherland right steadfastly.
O Magyar! faithful be;
Thy cradle'tis, – anon thy tomb,
It shields and shelters thee.
In the wide world beyond this land,
There is no room for thee:
Or bless or curs thy fortune's hand
Here must thou live and die.

Here, Liberty! were home aloft,
Thy standards stained with gore .
Here fell the noblest of our race.
During the long – waged war.
Amid so many conflicts long,
'Mid toils on every hand -
A nation wrong'd, out not o'ercome.
Lives in this Fatherland.

Glasgowból négy napi tanulságos és élvezetes időtöltés után váltam meg, s indultam Stirling felé, melyről közelebbi levelemben.

A TROZÁKSZ.

Ny.Légrády Testvérék Pesten.

XVII.

A Stirling Shire (Störung megye) egyike közép Skócia szebb megyéinek. Nyugoti részén a Loch Lomond vet neki határt, az a tó, melyet a skót tavak királynéjának szoktak nevezni. A tó mellett nagy síkság terül el, az úgynevezett Glen Lomond, (Lomond völgy) egy alig 3 ezer lábnyi fölemelkedéssel északnyugoton (Ben Lomond). Délre a sokkal alacsonyabb Lennox és Campsie hegyek (Hills) terülnek, s gyönyörködtetik az utast, amint Lanark megyéből Stirling shireba ért. Az útba eső helységek közt legnevezetesebb Bennockburn, azon csatáról, mely; 1314-ben június 24-én II. Eduard és a skótok Zrínyije, Bruce közt vívatott. Az ünnepelet hős, vitéz skótjaival, a több mint háromszorta nagyobb angol sereget teljesen tönkre tette. Az angoloknak e roppant vesztesége, kis kiadásban a mi mohácsi vészünkhöz hasonlít. Harmincezer angol, feküdt a vereség után a harctéren: Eduard hivei, az angol nemességnek dísze, virága.

Stirling a felföldnek egyik jelentékeny erőssége, hogy így szóljak kulcsa volt, s innen érthető, hogy környékén több ízben szolgált csataterül az angolok és skótok közt folytatott háborúk alkalmával. A skótok, mint sok más egyébre, az angolokon vívott győzelmeikre is büszkék. Úgy hogy még alig huszonöt év előtt, midőn az angol királynő itt utazott át, egész

komolysággal egy zászlót tűztek fel e helyre, hogy lássa a helyet, ahol az ő őseit a skótok sokszor megszalasztották. B tekintetben a két nép (angolok és skótok) közt az a viszony, a mi a svédek és norvégek között. A norvégek is mint kisebb nemzet inkább szeretnek a svédeken nyert győzelmekkel kérkedni, mint azok a norvégeken aratott diadalokkal. Stirling környékén minden helyet megszentelt a hazafi lelkesedés, s a haza függetlenségeért ontott vér. E nép kegyelete olyan nagy hősei iránt, mint a magyaroké. A szomszéd helyek elnevezései is erősítik ez állítást, pl. egy helyet így hívnak Randal's tieid (R. mezeje), mert a csata előestélyén Randal, Murray grófja és Sir Robert Clifford hevesen haroitak. egy más tért bloody field vérmezőnek kereszteltek, mert ott mészárolták le egy lábíg az angol seregnek egy hátráló osztályát; egy harmadik helyet Ingram's Crook (Ingr. horgának) neveznek; egy negyediket Gillies' hill (apródok halma), ahol legelsőben feltűntek a Bruce segélyére jövő apródok, kiktől az angolok megijedvén futásnak eredtek. Még ott mutogatják azt a nagy gránit követ is „the bored stone” (fúrott kő) név alatt azon lyukról, melybe Bruce zászlója a csata alatt feltűzve volt. Ugyanezen köre tűzték fel, a Viktoria királynő tiszteletére lengő lobogót is. Egyszóval itt is ugyanazon, vagy hason szellemben alkotott történeti melléknevei vannak a helyeknek, mint nálunk, s itt is elmondhatja az ember: hantra dül

a pásztor, füttyörészve legelteti nyáját, s nem tudja, kinek hős pora nyugszik alatt. És az is való, hogy e csatasíkon mély borulattal ballag az utas, elgondolva minő kétes az emberi sors ‘... Még egyet nem mellőzhetek, az Abbey Craig említését, mely oly ismeretes a skótoknál, mint nálunk a piskii híd. Az Abbey Craig (apátsági szikla; egy kolostor után nevezve, mely hajdan ezen állott, hasonlít az edinburgi Salisbury Craignez; általában Skóciában több város vagy helység környékén találkozunk e névvel, s mint a név, maguk a sziklák is egyformák, csak hogy nagyságukra különböznek. Az Abbey Craig arról nevezetes, hogy Wallace, kit a skótok Hunyadijának nevezhetnénk, 1297. szeptember 13-dikán itt ütötte fel zászlóját, s állott szembe I. Eduárd tábornokával Sir Hugh Cressinghammal. Ügyes hadvezéri fogással a szikla tövében folyó Forth mögött megkerülte az angolokat, s aztán a Forth hídjának nyomva: a sokkal nagyobb számú sereget teljesen megsemmisítette. Wallace emléke még ma is híven él népe szívében, melynek kegyelete néhány év előtt egy díszes emlék felállítását kezdette meg, az úgynevezett Wallace – monument építését, mely pár év múlva elkészül, s e sziklaoromról fogja hirdetni, hogy a hatszázados küzdelemnek, mely az angol és skót nemzet közt akkora elkeseredéssel folyt, immár régen vége van; a tűz és vas helyett, melylyel egymást e két nép pusztítá, a bizalom acéla és szeretet tüze kapcsolja ma össze őket, s egymás pusztítása helyett

vállvetve törekednek oly intézetek felállításán, melyekben a legnyomorultabbak is menhelyet találjanak, s egy is közülök el ne vesszen! Hogy mennyire megváltoztak az idők, s mily elkeseredett lehetett a fagyűlölet a két fél közt, mutatja csak azon egyetlen tény, hogy II. Eduard, angol király végrendeletileg meghagyta, miszerint halála után csontjait szedjék össze, s lobogókra tűzve, vigyék a skótok ellen indítandó hadakba. A nemzet fejének a volt leghőbb óhajta, hogy halála után is rettentse el a gyűlölt skótokat, ki életében annyiszor rajok ijesztett, hogy a skótvérő melléknevet méltán írhatták sírkövére. A mely sebeket több mint félezreden át e két nemzet egymás testén vágott, s melyeket a sok hadvezér és uralkodó gyógyítás helyett, sokszor még mélyebbre vágott, azokat a legfőbb orvos, az idő meggyógyítja. E példa vigasztalhatja nemzetünket is, és remélnünk engedi, hogy a mi küzdelmeink éjszakájára is végképen földerül a várva-várt nappal, melyen felismerjük, s önmagunk orvosolhatjuk sebeinket; elhihetjük, hogy még jönni kell, még jönni fog egy szebb kor!

Jerünk azonban a régmúlt csaták— és elméledések színhelyéről a városba! Stirlingnek főbüzkeségét képezi a régi várkastély, hajdan a Stuartok nevezetes fészke. Alapíttatásának kora bizonytalan. Történelme sajátlag Stuart Mária atyja, V. Jakab kora óta ismeretes, aki a vár egyik szárnyába maga és udvara számára egy, akkor fényes palotát építtetett. Ma a palota maradványa, illetőleg belseje csupa

álmokképként tűnik fel az utas előtt, mert csak álomban láthat ma az ember oly oszlopokat, mint itt melyek a fal félmagasságánál kezdődnek, s egy darabig fölnyúlnak, aztán valami torz emberi alak folytatásukat képezi, melyre ismét egy vázaalakú kisebb oszlop következik, tetején álló emberalakkal. S ezek az oszlopok így futják körül az egész nagy termet, anélkül, hogy valaminek támaszul, vagy tartóul szolgálnának. Aki már az ily stylben egyöntetűséget találni képes lenne, nagyon megérdemelne valamely országos jutalmat. Részemről úgy találtam, hogy e styl még a szász stylnál is szászabb. A kastély többi részében katonák laknak. Alig pár száz lépésre vannak a kertek, melyek I. Jakab angol királynak gyermekkorában játékhelyei voltak, mikor t. i. Mar gróf felügyelete alatt Stirlingben volt. Azonban az ódon épületeket feledtetni velünk az elragadó kilátás Stirling környékére. Ha láttad valaha a szép Erdélynek egyik legszebb völgyét a Hátszeg vidéket, ezt képzeld magadnak, még pedig a vajdahunyadi hegyekről nézve, mikor a Etyezát méltóságosan sötétlik a déli távolban. A stirlingi völgynek nincs ugyan Retyezátja, de ott kékellemek a messze távolban a Campsiehills csúcsai, a Ben Lady, Ben Valek, Ben Crochin és társaik; a délnyugoti részen pedig mäanderi kanyarulatokban kígyózik a büszke Forth; rajta füstölgő gőzösökkel, partjain virágos rétekkel, legelő nyájakkal; körulte falvak és mulatóhelyek nagyszáma tarkállik, míg a völgy csillogó zöld színe

a távol kékjében vész el, s az Ochilhegyek északkeleten bezárlják a völgyet, melyben órákig elgyönyörködhetnék az utas, ha ideje engedné.

Ha a kastélyhegyről a szűk, régi utcákon a városba bejövünk, utunk a ferencrendiek temploma mellett visz el, melyet IV. Jakab építtetett, s melynek díszítményeit a protestánsok szétrombolták. A templom tőszomszédságában a Broad street elején láthatók a Mar palota romjai, melyet Earl of Mar kortársai boszújára, egy apátság romjaiból építtetett volt, épen mint Sommerset protektor Londonban a Strandon levő palotáját. A palota romjai M a r's Work név alatt ismeretesek, s ma is néhány felirat olvasható, melyek azt mutatják, hogy a kastély ura szeretett dacolni a közvéleménnyel; pl:

Speik forth and spair nocht
Consider well, and cair nocht,

The moir I stand in oprin nith,
My faultis more subject ar to sith*)

A King street végén van IV. Jakab palotája. Ma is meglehetősen ép benne az a terem, melyben III. Jakab Douglas grófot megölte.

Ugyanez után van az Argyle's Lodging, ma katonai laktanya. Itt van a Buchanan Tower, melyről azt beszélnek, hogy VI. Jakab korában épült, s benne lakott volna J. hírneves tanítója Buchanan. A parliament Hall elrútult szász stílusú épület. A sok nevezetes palotáról arra mutat, hogy Stirling minden igénytelensége mellett is nevezetes időket élt.

*) Mondd ki bátran s ne kíméld! Jól megfontold s oszd' ne bánd. Mentől többet vagyok szem előtt, gyarlóságomra annál nagyobb világosság

Alább a főutca és King street szögletén van egy, két emeletes új épület az úgynevezett Tract-Society House, melyet Mr. Drummond alapított 1848-ban. Mr. Drummond ugyanis a helybeli és környékbeli kicsapongások megszüntetése végett, apró két-három leveles erkölcsi elbeszéléseket, példázolatokat, intéseket stb. kezdett kiadni, s azt a nép között nagymennyiségben osztogatta szét. Kezdeményéből egy nagy társulat nőtte ki magát, s ma több millió példány elbeszélést ad évenként a nép lelki szükségének enyhítésére, s az erkölcsiség javítására. Szerkesztenek itt e mellett nagyon olcsó lapokat, melyekből 1865-ben 3 millió kétszázezer példány kelt el; a vállalat megindulása óta pedig, több mint n e g y v e n millió elbeszélés került ki innen. A vállalat költségeit, a Mr. Drummond vezetése alatt levő társaság, s az egész királyságból begyűlt adakozások fedezik. Bevételek 1866-ban volt 16,176 font sterling, a kiadás 16,517 font. Ide nem szükséges semmi dicsérő oklevél; a számok beszélnek, s eléggé jelzik a humanitás szent ügyének nagyobb-nagyobb mérvű diadalát a britt szigeten. Mr. Drummond vagyonos és a magyarok iránt kiválóan vendégszerető egyén. A Tract Depotnak minden részét megmutogatta s eljövetelemkor egy csomó apró elbeszélést és általa szerkesztett lapot nyomott zsebembe.

Stirling nevezetességei közé tartozik még a Stirling Jug vagy mázsáló, melyhez igazítani szoktak egész Skóciában minden súlymértéket és a

melyét egy skót parlamenti végzés a 15. században Stirling városára bízott. Ugyanekkor, nehogy a városok egymásra irigyek legyenek e kitüntetésért, a többi városok is kaptak a mértékekből pl. Linlithgow a halászvesszőt, Edinburg a rőföt, Perth a fonalgombolyítót és Lanark a fontot. Ilyen középkori egyes vonások hangosan beszélnek nemcsak a múlt idők, hanem a megelőzőtt nemzedékek szelleméről is, melyeket az idegen jó szívvel jegyez be naplójába, mint^nagyon hü részeit egy népről, egy országról alko-

Stirlingből nevezetes kirándulásom volt. Készeleteivel szolgállok. A Teith folyócska mellett északkeletre, mintegy húsz angol mértföldnyire az Ardoch pataknak Teithba szakadásánál egy D o u n e (Dun) nevű kis helység van, körülbelől másfél ezer lakossal és egy régi, róla nevezett kastélylyal (Doune-Castle). E nevezetes rom hihetőleg a 11. században épült kastély maradványa; rongált állapotban bár, de annyira ki van javítva, hogy még egy századig eltarthat. Eredetileg a Menteithi grófok (Grahamok) fészke, később a két Albany herceg és a skót fejedelmek székhelye. Stuart Mária anyjának sokáig menedéke, magának a szerencsétlen skót királynőnek kedves mulatóhelye volt. Közelében a donni hegyeken (Braes of Doune) pompás vadászat esik, s mint mondják Mária királynő gyakran részt vett az itteni vadászatokban. A történelemben egész a múlt század közepéig szerepel e kastély. Károly Eduárdnak His

Royal Highness, Earl of Stuart – mondják némely skót történészek ma is – kik nagyon sajnálják, hogy a Royal Highnessból M a j e s t y nem lehetett; a jobb sorsra érdemes hercegnek mondom, 1745-ben erőssége volt e kastély. Mac Gregornak egyik bátor unokája, neve Ghlun Dhu (a fekete térd) Rob Roy (veres Róbertnek) egyik unokaöccse sokáig védelmezte e kastélyt a herceg érdekében. Mennyire megőrizte a skót nép a Stuartok emlékét, mily hő ragaszkodással viseltetett irántok, kitűnik abból, hogy oly csekélységeket is fenntartott a szájhagyomány, miszerint a közelben levő D o u n e L o d g e n á l (Moray grófok fészke) az utolsó Stuart, Edinburgba menetelekor egy percre megállott, s anélkül, hogy lováról leszállt volna egy pohár bort ivott meg, melyet neki a gróf nővére nyújtott. A magyarnak szintén jellemvonása, hogy nevezetes előljárókról, hadvezérekről, sok apró jellemvonást hagyományszerűen megőriz, természetesen néha kicifrázva, pl. hogy csak egyet említsek: a Bem apó lovaglóostoráról, kocsijáról stb. csudatörténeteket tud beszélni akár melyik székely atyafi.

XVIII.

Előbbi levelem bezárta óta nagyot pihentem, mert fáradalmas volt az ut is, melyet csupa hegyek sziklák közt végeztem. Douneból vasúton értem Callanderbe, egy kis városba, melynek alig van

ugyan több másfélezer lakosánál, de mégis van bankja postahivatala, gázvilágítása, vízvezetése. Vannak természetesen csinos vendéglői is, leginkább azon nagyszámú utazók számára, akik évenként ide vándorolnak, messze földről, sőt más földrészből: Amerikából is, hogy a Trosachsot a természetnek e különös művét megláthassák. Callandertől 3 óra járásra esik a skótoktól magasztalt Trosachs, mely oly híres e szigeten, mint Svájcban a tete noire nevű hegység, vagy mint Magyarországon az aggteleki barlang, Erdélyben a Detonata, vagy tordai hasadék. Kétségkívül ezek közül leginkább az utolsóval lehetne párhuzamba állítani; de az angol előtt, ki ilyet sem látott, nevezetességre felér a mi aggteleki, vagy Boli, almási, s akár micsoda barlangunkkal, jóllehet ez nem barlang, nem tó, nem is vízesés, s még csak nem is havas. Micsoda ritkaság lehet hát az a gaél nevű Trosachs? Erre az angol így felel a ruff place, a broken, and bristled territory (durva szikláshely, göröngyös borzas terület) magyarul így határozhatnám meg: torzonborz természet. Mind az angol, mind a magyar feleletben csak úgy hemzseg a sok r, mi az utasnál a hátborzongásnak felel meg, mikor meglátja a vulkán maradvány szerű kopasz kőszirteket, s mellettök és rajtok az összetördelt kőtömegeket, mint megannyi óriási kazlakat. A Trosachsot nem lehet egészen sziklafálnak mondani, mert bár tíz-tizenöt percre a Loch Katrinhoz vezető utat

úgy befogja, hogy az utas minden percben fölneéz, vajjon nem omlik-e rá valami nagy kőtömeg, de a szirtoldalokban nagy hasadások tátonganak, s azokon fölül vagy alól meredek szirttoronyok kandikálnak lefelé. Ezek azon oldalak, melyeknek egy részét igen sok utas megmászta, mi azonban nagy veszéllyel jár, mert sokszor a legnagyobb vigyázat mellett is oly tömkelegbe vetődik az ember, honnan se jobbra, se balra, se alá, se fölfelé nem menekülhet, s a bizonyos halálnak van kitéve. A khaotikus tömkeleg között egy kis patak csörgedez, talán sorsát siratja régi idők óta, hogy e kietlen vadonba kellett szorulnia. Ha az ember egy jó félóra hosszant gyalogolt a Loch Achray barnálló hajjai mellett: egész méltóságában látja maga előtt a Trosachsot, a Benvenuenek nevezett égbemeredő csúcscsal, melyre még a gaël sem örömet szeret fölmenni, s a sasoknak hagyja lakhelyül. Félóránál ismét tovább kell botorkálni a bristled territóryn, hogy elérjük a Trosachsnek legregényesebb részét, a Loch Katrin tölcsér alakú völgyét.

A Loch Katrin, némelyek szerint a Loch Lomond tó után legszebb tava Skóciának, úgy gondolom, sokan azért adják a Lomond tónak az elsőséget, mert az sokszorta szélesebb, kiterjedtebb, s ezért talán kellemesebb benyomást tesz. Készemről a Loch Katrint azért teszem amannak elébe, mert környezete, azok a sötét szirtek, fölül kopasz homlokukkal, alább fákkal borított mellökkel és lábaikkal, valami

mesés, ki nem beszélhető jelleget nyomnak mind a tóra, mind az egész völgyre. S tökéletesen igaza volt annak az olasznak, ki midőn a skót Lochokat a hazájabeli nagyszerű Lagókkal összehasonlította, azt monda: skótok, nektek a barna szépséget, nekünk a szőkét ajándékozta a természet. B feleletről önkénytelenül eszembe jut a Walter Scott Lady of the Lake je, s úgy tetszik nekem, mintha a nagy költő lelkesült fantáziájának, s a királyi vadász szerelmének tárgyától vette volna nevét a tó és nem

A Katiin szót sokfélekép írják, pl. Chambers Katterin, majd mások Katherinne. A nép Catterennek ejti. E név egyébiránt több helyen is előfordul Skóciában pl. Ayrshireban a Stuartoknak egyik kastélyát is Catrine-nak hívják, miből valószínűnek látszik, hogy mind a tó, mind a kastély, a C a 11 e r e n s t ő l, azon nevezetes szolganéptől kapta volna nevét, mely a skót történetben hosszú időn át kiváló szerepet vitt. Más származtatása is van e népnek a gaël Cearn (olv. Kém) szótól, a mely annyit jelentene a Loch-hal összetéve, hogy urak vagy hősök tava.

A viszhang igen szép a tó fejeánél, melyhez közel három szigetecske esik. Legregényesebb ezek közt az Ellen sziget, melyhez csakis a Trosachs és Lomond tó által bezárt rettenetes szorosokon át juthatni. E sziget sokáig volt a Mc Gregorok erőssége, kik itt tartották az alföldről ellopott marhákat mint azt a Beal-achnam (marha szorosa) neve is

mutatja, a Benvenue tövében eső egyik bajmeresztő szorosnak. Ennek szomszédságában van egy kliaotikus hegyűr (mintegy 1800 láb széles) a Goblin's Cave (kísértet pincéje) a néphit szerint, mesés lények és kísértetek lakhelye.

Különben a Katrin tó 8 mértföld hosszú és legtöbb helyen egy mértföld széles. A Goblins Cave-től nem messze esik egy másik Beal-on-Duine (ember szorosa) nevű szorulat, Cromvell egyik katonájáról nevezve, aki a rablókkal vívott tusában itt veszett el.

A Trosachs keleti végén 1852. óta igen csinos emeletes vendéglő áll. Fölötte egy meredek szirtfok emelkedik, neve *Ardkenokrokran*, (a szikla magas vége). Valóban mikor az ember e celta nevet olvassa, önkénytelenül képzelnie kell, hogy azok nem Sicilia, se nem a Provence daltelt mezőiről akarnak beszélni. Bizonytal az égbe meredő sziklák, a táj sötét színe, a szürkéllő kőhalmok, mondhatnám az a rom tenger, a messze felnyúló tőzeg tinta fekete színe, a sziklaüregekből magasra nyúló fák, a Benvenue komor redős homloka, a szikla szoroson kifolyó patak mormolása, a kietlen hegycsoportok, s még az ég színe is mintha azt mondanák, hogy mindezek egy előbbi világalakulás maradványai, s igaz volt Walter Scottnak, midőn ezekről éneklé:

Mountains, that like Giants stand,
To sentinel enchanted land.
High on the south, large Benvenne

Down on the lake its masses threw,
Crag, knolls and mounts confusedly hurled.
The fragments of an earleer world.*)

A természet kezéből mintegy bevégtetlenül kikerült vidéket, a költő nagyszerű leírása regényessé, tündérivé tette, s ez adja magyarázatát annak, hogy évenként annyian seregeinek ide, a tó tündérjének mesés, vadregényes lakhelyére. Azonban, mint Kallanderben hallám, a Trosachssal is úgy van a dolog mint Svájcban a Rigivel. az utasoknak tizedrésze sem látja itt a természetet valódi képében, mert az év legnagyobb részén át vastag köd borítja a Benveimet és társait. Ha valahol, itt áll az időjárás szabály, melyet így fejezett ki egy idegen utas:

Szél és eső Skóthonban
Pörölnek egymásra.
És egyre zsémbelnek, mint
Sok asszonyok szokása.

Így Termagant**): először
Szörnyű vihart ereszt,
S ha már tovább nem bírja
Egyszerre sírni kezd.

A Trosachstól és Kallanderből ismét a Forth völgybe tértem. Egy értelmes skót paraszt, kivel a Loch Katrinnál találkoztam, ajánlkozott ugyan, hogy elvezet Crickmachcranach-ra (ez is ugyan ropogós név) a Robert Bruce's caveshez, (Bruce

*) Bércék, melyek óriásként állanak ottan, hogy egy megbúvölt földet őrizzenek. Lent délen a Benvenue ont iszonyú tömegeket a tóhoz, szirteket, csúcsokat és kőgátakat, melyek egymással összekuszáltak egy régibb világ romjainak tetszenek

**) Esőt s vihart hozó havas.

R. barlangjaihoz), melyekben mint mondják a hosszútűrő vezér több éven át rejtőzködött; de időből sehogy sem tölt volna ki, s kedvem sem volt e kirándulásra. Célszerűbb minden utasra nézve Callanderből Stirlingen át a Tay völgybe térni, s megnézni a Perthschirenak vagy skót Arkádiának főhelyét Perthet és a Taymouth kastélyt. Az útba eső többi helyek is festői fekvésűek; kiemelendő főleg Dunblane város az Allan folyó mellett, kedves fekvésével. A Culdeek idejében nevezetes menhely, (a Culdeek Skóciában első keresztyének, kiket a rómaiak is üldöztek, s sokan közülök a Jona szigetre menekültek), előbb püspöki székhelylyé lett; azonban az episcopalis rendszer buktával régi dicsősége is lejárt. Perth a Tay mellett, harmincezer lakossal, a megye székhelye, régen főváros, ma vasúti központ és királyi város (royal borough). Két téres utcája, a High- és South Street párhuzamosan haladva, a várost közepén metszi át. Edinburg és Glasgow után legszebb s legjobban épült városa Skóciának. Nevezetes épületei a megyeháza (County Buildings) a South Street végén 1819-ből. A f o g h á z néhány évvel előbbi keletű (mintegy másfélmillió forintba került). Nevezetes vízreservoir épületei vannak a város északkeleti részén; a Tayn levő hajóhíd még a múlt század közepéről való. A literary and Antiquarian Society's Museum, a George Streeten, a hid közelében jóniai csarnokkal, s ritkaságok gazdag gyűjteményével. A High Street keleti részén a W.

Scott emléke és a Burns é (1854-ből), mely utóbbi a koszorús lantost mezei öltözetben ábrázolja. – Miután Walter Scottról többször volt szó leveleimben, megemlítem, hogy a nagy költő egykori lakhelye Abbotsford, Edinburghtól délre, a Tweed folyó mellett. A kastély stýlja leginkább góthnak mondható. Leginkább – mondom – mert majd mindenik szárnya, tornya más-más stýlt mutat, mi aztán az idegenre oly fantastikus benyomást tesz, mint a színpadi lovagvárak, melyeket többnyire a díszítő képzelete teremt. Az előrészt 6-8 lábnyi magas fal környezi, belől celta, római és skót régiségekkel díszítve. A Scott címere sok helyen látható közbe-közbe: csillagok és félholdak váltakozó mezőkön, egy habléány és vadember által tartva. Földszinten a kastély termében a falakon fegyverek, kitömött szarvas- és bikafejek, és nevezetes skót nemes családok címerei díszlenek.

Az ajtó mellett van Wordswort márvány mellszobra, emellett egy üvegszekrényben azon ruhadarabok, melyeket Scott utoljára viselt. A nagyteremtől jobbra van a dolgozószoba, fala köröskörül könyvpalcokkal, s könyvekkel meg rakva. Innen egy lépcső hálósobájába vezet, de ezt nem mutatják.

A szoba közepén van egy íróasztal, előtte egy karszék, melyet a ház előtt, a Rob-Roykő mellől nőtt cserfából készítettek. A Rob-Roykő üregébe lett volna egy időben elrejtve Wallace.

A hátulsó részben van a könyvtár, 15 ezer darab díszesen bekötött könyvvel.

A dolgozószoza kandallója fölött van Chantrey mellszobra; ezzel szemben a szoba hátulsó részén Shakspere mellszobra, az (Avon melletti) stratfordi síremlék után készülve, mellette életnagyságú képe Scott egyik fiának, ki a keletindiai háborúban esett el. Jőnek ezután a nappali, fogadó, étterem, egy kis fegyvertár stb. mindenütt sok szép festmény; ezek közt kiemelem különösen a Skóciában nagyon elterjedett A b b o t s f o r d family című acélmetszvény eredetijét, mely közepén Scottot mint farmert ábrázolja; jobbról kisebbik fia és veje (Mr. Lockhart), mellettök Scottnak egy barátja és vadászszolgája, mindnyájan farmer öltözetben; balról a házi nősze mélyek vannak, mint falusi asszonyok. Burnst is ábrázolják némely rajzok ilyen családiasán, midőn pl. a régi családi asztal mellett, kunyhójában írkal.

A kastélyhoz díszes kert tartozik, melyben Scott szenvedélyesen kertészkedett. Ma mind a kert, mind a kastély vejéé, miután gyermekei mind elhaltak.

A Tweed folyótól délre esnek a Cheviot hegyek, melyek már egészen más jellegűek, mint a

Hogy Perth mellett Abbotsford és környéke leírását is adtam, abból is láthatod, hogy úti élményeim hátralevő részét, a lehetőleg sietek csoportosítani, és hamar végezni. Mielőtt e levelet végezném, legyen megemlítve még a Tweeddel kapcsolatban, hogy környékén sokkal szelídebb a természet s tenyészet, mint a felföldi vidékeken. A Boxburgh

és Dumfrieschirei hegyek, halmok egészen zöldek, tetőtől talpig fákkal, bokrokkal vannak borítva, vagy mint az angolok mondják, gömbölyűek, simák, és zöldek legfelső csúcsokig.

A szelidséget észrevehetni az elnevezéseken is. Itt már vége van a Glen, Craigs, Carricks, Trosachs, Ardkenkrockrans, Strahtsféle elnevezéseknek, melyeket a felföldön minden órában hallhatni. Itt a szelid hill, mountain és dale (völgy) nevekkel találkozunk, így Clyde-dale, Tweed-dale, Annan-dale, s a mi különös e neveket nemcsak azon völgyeknek adják, melyekben e vizek folytak, hanem gyakran az egész grófságot, megyét, kerületet értik alattok. Annyi való, hogy e völgyek levegője igen szelíd, tenyészet buja, s az utas egész más hangulatba jó e környékeken, kivált mikor a legelő nyájak kolompolását, hallja. Daphnis és Chloe dalainak való virány ez, ilyen helyekre való a pásztorsíp, ez születéshelye a pásztordaloknak! Úgy gondolom, a természet szépsége okozta leginkább, hogy a Tweed mellett Berwick város, s néhány más helység és környéke fölött századok előtt sok vita és vér folyt, hogy melyik országhoz tartoznak azok tulajdonképen. Ennek tulajdoníthatni, hogy a nép ma is így hívja a Tweed környékét: the debeatel land (a vita alatti föld).

XIX.

Leveleim hosszú sorát ma zárni akarom. Múlt alkalommal említettem, hogy a Taymouth kastélyban szintén megfordul néha az angol királynő, de nem oly gyakran, mint a régen leírtam Balmoral-Palaceban, ami természetes, mert e kastély a Breadalban grófoké. A kastély körül a Tay völgye színben és változatban felülmúlja a Balmoral környékét. Itt nincsenek azok az óriási hegyek, de azok helyét igen pótolja a természet mosolygóbb színe, a tisztább levegő, derültebb ég, az árny és fény teljessége. Ilyen völgy ölében fekszik a kastély és park. Méltán kiáltott fel az angol királynő, mikor legelsőbben meglátta e környéket: how grand! mily nagyszerű! Maga Bums is énekben dicsőíté e völgyet, s lelkesülten dallá a többek közt:

Here poesy might wake her heav'n taught lyre,
And look through nature with creative fire.*)

A völgy kellemes benyomását mindenestre nagyon emeli a kastély, mely a hegyi skótok kunyhói (Reekhouses) közt büszkén emelkedik. Ez épület meglehetősen régi, de termei igen csinosak, különösen a *banqueting hallban* (lakoma terem) meglepő az idegenre nézve a sok díszes fegyverzet. Itt tartatott a királynő tiszteletére pár ízben úgynevezett

*) Itt (dalra) ébred a költészet égi ihletű lantja, s teremő tüzellel pillant a virányra.

felföldi bál, melyben a királynő és az egész udvarzat felföldiesen öltözve jelent meg. A tartan színek pamutszöveteken is igen szépek, hát még selyem és bársony kelméken. Mondjam-e, hogy a felföldieknek mekkora örömök van, midőn hallják, hogy a királynő sem szégyelte magára venni a tartant, s hogy az uralkodóház is teljes kegyelettel ragaszkodik a múlt időnek e becses maradványához: a felföldi öltözethez! A ruha maga külsőség ugyan, de igen gyakran, s igen sok helyen abból a belsőre, az érzületre, gondolkodásmódra is következettünk, legkivált azoknál akikre sokaknak szemei tekintenek.

1843-ban a királynő és Albert herceg azzal örökítették meg itt mulatásuk emlékét, hogy a kastély előtti térre, a hullámozó és föllesült néptömeg éljenzése, s a zene harsogása közben ültettek el egy cser és egy fenyő galyat. A mily egyszerű, oly okos neme ez az emlékhagyásnak, mi másfelől még jótékonyan is hat a népre, kíméletre tanítja a csemeték iránt, s egyszersmind buzdító példaul szolgál a faültetésre. Aztán az emlék képes értelemben is a milyen illő, annyira megható egy uralkodó részéről. Hiszen nem azt akarja-e ez által kifejezni, s népének tudtára adni: „növekedjék, virágozzék, gyümölcsözzék hosszú éveken át a ti törzsetek: mint e fák hajtani, növekedni, s díszleni fognak, melyeket mi mint a ti királyotok, ültettünk!” Említeni is fölösleges, hogy ily alkalommal a grófi család mindig nagy népünnepet rendezett, s mint nálunk a királykoronázás

alkalmával ökröket sütnek, s egész hordó borokat csapra ütnek, itt is volt ökörsütés, zene, tánc, s a napokig tartó ünnep alatt egyszersmind nagyszerű vadászat, a melyen elejtett vadak tömegét szintén a nép fogyasztotta el. Hogy népünnepek vagy egyéb ünnepélyek alkalmával, poharazás közben a skótok is dalolnak, s pedig alkalmi dalokat; oly természetesenek találom, mint azt, hogy a székely a táncokat hatalmas deklamációkkal kíséri. A skótok, akármit mondjanak is rólok a régi fajgyűlöletnél fogva az angolok: tagadhatatlanul eszes és kedélyes nép. Kitetszik ez a velők való társalgásból, a skót népélet legjelesebb tanulmányozóinak elismerő nyilatkozataiból, s azon kötetekre menő elmés megjegyzésekből, melyek a nép ajkáról véve, gyűjteményes kiadásokat értek. A whisky oly közönséges ital a nép között, mint székelyföldön a pálinka, a két nép közt csak az a különbség, hogy a székely nagyon apró, a skót ellenben nagy poharakból iszsza. Amennyit a székely egy huzamban iszik, annyi a skót parasztnak csak kóstolóul való. A nagy pohár rendszeren három hüvelyk magasságú, innen eredhetett az a közmondás is, (a whiskyre értve), hogy a pohár tetején egy hüvelyk két annyit ér, azaz felér a két alsó hüvelykkel, amit a nép úgy értelmez, hogy az első harmadot annyi ideig kell inni, mint a más kettőt összesen. A székelyeknél szokásos kínálgatások helyett azt kérdi a skót, melyik felét szereti jobban? (which half?) ez rendszeren azt feleli az alsót, de úgy,

hogy a felső részt is ő iszsza meg, hogy az alsó részhez hozzájuthasson. íme egy whisky dal, melyet népies madrigalnak nevezhetnék:

By the gaily circling glass,
We can tell how minutes pass;
By the hollow cask we're told,

How the waning night grows old; – melyet magyarrá talán így lehetne hiven fordítani:

Elmondhatjuk jókedvűen,
Kezünkben a telt pohárral:
Hogy telnek a vidám percek,
Az idő hogy tova szárnyal!

De az üres hordó mellett,
Hosszú képpel nézünk széjjel
S azt tanuljuk keservesen,
Hogy' vénül a forgó éjjel.

Én pedig a pislogó lámpa mellett most veszem észre, hogy csakugyan megvénült az éjjel. Éjfél után két óra van, mi északi tájakon azt jelenti, hogy nemsokára más világra költözik tőlünk az éjjel a közelgő hajnal miatt. S valóban kivált tavaszkor tapasztalhatni itt, hogy némely éjjelen csaknem oly világos van, mint holmi ködös napon. De effélékről nem szándékoztam írni levelemben. Csak úti élményeimet kíséreltem meg neked előadni, azon tanulmányok egy részével együtt, melyek a népéletre tartoznak, s melyek nélkül utazhatunk ugyan, de tapasztalásunk mindig hiányos marad. Közleményeimben arra törekedtem, hogy a skóciai népéletet, szokásokat, balítéleteket, vallásos életet és iskolázást legalább főbb vonásaiban megismertessem, s a hol lehet vagy szükséges. az itteni viszonyokat a hazaiak-

kal összehasonlítsam. Mennyire közelítettem meg célokat? rád bízom annak megítélését; annyi tény, hogy a hol lehetett mindig a tényeket beszéltem, s ahol magam is közbeszóltam, nem azért történt, hogy elmondjam, mint igen sok utleiró tesz, hogy itt meg ott mit ettem, minő kényelmes szállásom volt stb. Ebből sem élvezet, sem tanulság nem háromlék vala rád, aki utazási tapasztalatokat kívántál soraimból olvasni.

Nem mondom, hogy semmi gáncsolni valót nem találtam ez országban; hiszen egyik legerősebb oldaluk a vallásos élet is telidestele van visszataszító babonákkal és előítéletekkel. A puritánok a múlt századokban minden alsóbb és magasabb rendű élvezetet egyiránt kárhozatosnak és istentelenségnek proklamáltak. Ünnepeken a tudomány legfenségesebb igazságaival foglalkozást szintúgy elátkozták, mint a zenét, táncot stb. Csudálom, hogy irtóháborút nem üzentek a természet teremtő ereje ellen, mely elég vakmerő volt a puritánok kertjeit és rétjeit is különböző színű virágokkal feldíszíteni; vagy hogy meg nem újították a titánok harcát a nagy teremtő ellen, a miért a szférák zenéjét örök időkre megállapította, s az ő átkaik ellenére, ünnepeken meg nem szüntette. Azoktól, a kik a nevetést természetellenesnek hirdették, s a szerető anyának megtiltották, hogy az egyház által kiátkozott gyermekét házába fogadhassa, vagy hogy azt megsirassa: ez sem lett volna sokkal nagyobb merénylet. Színügy van a dolog másik

erős oldalukkal, a kifejlett ipar és kereskedéssel. A roppant tőkepenzesekkel szemben, a pauperizmus szárandó áldozatai, s a proletárok ezrei állanak. . . . Mindezeknek ellenére kénytelen vagyok bevallani, hogy a jó, az üdvös intézmények száma a hazánk-béliekhez képest itt óriási, s ha ezeknek dacára is sok a hiányos, a kivetni való, az magából a világfejlődési folyamból magyarázható. Ahol legnagyobb a fény, ott legnagyobb az árnyék, azt mondja a közmondás, a mit másként úgy szoktunk kifejezni, hogy a mint a jó növekedik, úgy szaporodnak az azt gátló körülmények, akadályok is. És ez így jól van, mert ennél fogva tudjuk igazán megkülönböztetni az igazat a nem igaztól, másfelől ez tanít megkétszerezni erőnket, hogy a gonosszal annál bátrabban szembeszálljunk. A haladásnak azon gyümölcszeiért, melyeket mi élvezünk, az emberiségnek számtalan nemzedékei küzdöttek karral és észszel; nekünk szintén küzdenünk kell a jövendőbeliek javáért. A hol ez elvet teljesen vallják, mint az angoloknál, ott ingyenélők számára nincsen hely; a ki nem akar dolgozni, haladni: azt megvetik, nem ismerik. Az ember értékét – nagyon helyesen – ezen munkák-ból, vállalatokból határozzák meg, melyeket kivitt, vagy melyekbe belekezdett. Ott a milliomos, földesúr vagy gyáros naponként csak úgy hozzálát munkájához, s oly pontosan végezi teendőit, mint a mindennapiért izzadó napszámos: a különbség köztük csak az, hogy míg ez egy kis körnek táplálásáért viraszt és verej-

tékezik, amaz egy emberiség nagy családjának javára fordítja erejét. Mindketten küzdenek: a napszámos, hogy élhessen, a földesúr, hogy a munka fáradalmai után annál inkább élvezhesse az életet, a családi élet örömeit. Az izzadtsággal megművelt föld terem a legdúsabban; nagy küzdéssel, vasszorgalommal folytatott élet termi számunkra a legnagyobb örömeket. Valamint az egészséget csak akkor tudjuk becsülni, ha betegek voltunk, úgy élvezni is csak úgy tudunk igazán, ha előbb lelkiismeretesen dolgoztunk. A hol ily szempontból fogják fel az életet, nemünk hivatását: ott nem csuda, ha a családi élet is példányszerűen virágzik. A család egy kis világ, egy erős vár az angoloknál, hova a családfő a munka zaja után menekül, az azon révpart, melyben az élet-tengerén való” napi küzdés után, a család feje rendesen kiköt. A szüléktől minden morális leckézés nélkül megtanulják a gyermekek, hogy „küzdés az élet,” azoknak életéből, mint szent könyvből olvasás a nagy igazságot, „fáradtsággal egyed a te kenyeredet!” Vajha nálunk is minél hamarább kellően elismernék az idő értékét, a munka becsét, s a tudomány hatalmát, mely Albion földjét példányszerűvé tévé, s az angol nemzetet magasra emelé. Csak ha egyetemesen el lesz ismerve nálunk az idő drága volta; csak ha a munkát a legvagyonosabb is oly lelkiismeretesen végezi, mint a nemzetnek legutolsó napszámosa; csak ha a tudomány hatalmát egyetemesen elismerik, s nem fognak azzal szemben szüle-

tésre, vagyonra, vagy üres címekre hivatkozni: csak akkor indultunk meg valóban a haladás útján, s csak akkor mondhatjuk el igazán, hogy még jönni kell, még jönni fog egy szebb kor! De ezért előbb izzadni kell; a buzgó imádság, munka nélkül, hiában epedez százezrek ajakán, s a középkor bölcsei helyesen mondák, hogy *i m á d k o z z á l é s d o l g o z z á l !* És most búcsút veszek tőled kedves barátom! Köszönöm szíves béketűréseidet, hogy leveleimet nem hagytad olvasatlanul. Hogy utoljára is utazásomra térjek vissza, s arra vonatkozással fejezzem be leveleimet, ha a magyar vendégszeretetet jól nem ismerném, s azt a világon elsőnek nem tartanám, a skót vendégszeretetet mondanám páratlannak, és így kiáltanék fel Burnssal:

When death's dark stream I ferry o'er;
 A time that surely shall come;
 In heaven itself, I'll ask no more,
 Then just a Highland welcome.

Magyarul mondva:
 Csónakommal, ha a halál
 Sötét folyójára értem -
 (Oly idő ez, mely majd egykor,
 Bizonyosan eljő értem):
 Az égben sem kívánok mást,
 Csak felföldi fogadtatást.